

Recensioner

Albert O. Hirschman, *Den reaktionära retoriken. Konsten att argumentera mot alla samhällsförändringar*. Ordfront, 1996.

Det är allmänt känt att det i alla tider har framförts kritiska argument mot större samhällsförändringar. Däremot ställer sig nog många skeptiska till påståendet att kritikens utformning och uppbyggnad är likadan idag som för 200 år sedan. Efter att ha läst Albert O. Hirschmans bok *Den reaktionära retoriken* är åtminstone jag fullkomligt övertygad om att så är fallet.

Med stort idé-historiskt, statsvetenskapligt, nationalekonomiskt och historiskt kunnande har professor Hirschman granskat och analyserat 1) de kritiska rösterna mot försök att införa medborgerliga rättigheter, 2) motståndet mot allmän rösträtt och 3) nutida kritik mot välfärdsstaten. Hirschman klassificerar argumenten i tre olika typer utifrån deras retoriska uppbyggnad. *Tvärtom-argumenten* hävdar att den planerade förändringen leder till motsatt effekt än den tänkta. Alla försök att lindra fattigdom leder istället till att den förvärras. *Meningslöshets-argumenten* konstaterar att den planerade förändringen kommer att vara verkningslös. Alla försök att införa demokratiska reformer är meningslösa eftersom de ändå inte kommer att ha någon betydelse. Den tredje typen av argument kallar Hirschman för *äventyrlighets-argument*. De planerade reformerna riskerar att radera allt som redan har vunnits.

I framförallt analysen av tvärtom-argumenten hittar Hirschman tydliga kopplingar till myter och gudasagor. Han visar att många av dessa argument finns även representerade i form av ordspråk, t.ex. *'Högmod går före fall'*, och *'Ett steg fram och två tillbaka'*. Det Gudomliga ödet, som människan står maktlös inför, och hybris-nemesis förloppet blir i Hirschmans analys klara förebyggare till tvärtom-argumenten. I analysen av meningslöshets-tesen tar Hirschman hjälp av bl.a. Toquevilles tolkning av franska revolutionen. Denna argumentering utgår ifrån att samhället inte går att förändra. Det handlar om en form av dynamisk kontinuitet. Strukturerna blir övermäktiga att nedbryta för aktörerna.

Reaktionär retorik utformad som äventyrlighetsargument kommer i regel tidsmässigt före de andra typerna av argument. Äventyrlighetsargumenten bygger på att man vet vad man har men inte vad man får. Hirschman lyfter fram Friedrich Hayeks kritik mot välfärdssamhället uttryckt i boken *The Road to Serfdom* som ett mycket tydligt exempel på denna typ av argument. Hayeks bok kom 1944 innan idén om välfärdsstaten hade fått en mer allmän förankring. I slutet av 1970-talet kom åter denna typ av argument att dammas av efter närmare två decennier i skymundan. I antologin *The Crisis of Democracy* som kom 1975 har, enligt Hirschman, en av författarna, Samuel Huntington, stora likheter med Hayek när han argumenterar för att demokratin och friheten i USA hotas av alltför stora statliga ingripande inom framförallt det socialpolitiska området.

Hirschman visar även lite överraskande att det är mycket ovanligt att dessa olika typer av argument kombineras med varandra, där så skulle vara möjligt. De kombinationer som är möjliga enligt Hirschman är antingen äventyrlighets-tvärtomargument eller äventyrlighets-meningslöshetsargument. Deras användande i olika skeden av kritiken mot en viss idé kan dock förklaras att de inte förekommer samtidigt.

Blir då den reaktionära retoriken progressiv om man vänder på argumenten? Hirschman vågar faktiskt att testa den idén, med viss framgång. Det är ett fräscht pedagogiskt grepp att ställa den frågan, och det ger läsaren en avslutande tankeställare.

Ulla Rosén

Jean-Pierre Mousson-Lestang, *Histoire de la Suède*. Hatier 1995. 328 s.

Under Serge Bernstein och Pierre Milza har Frankrike börjat åstadkomma en *Collection Nations d'Europe*, d.v.s. en serie böcker som presenterar de europeiska ländernas historia. I denna serie finns numera också Sverige. Författaren, Mousson-Lestang, har varit fransk kulturattaché i Sverige och är för närvarande professor i samtidshistoria vid universitetet i Strasbourg. Han har tidigare bl.a. skrivit *Le parti social-démocrate suédois et la politique étrangère de la Suède, 1914–1918* och *La Scandinavie et l'Europe de 1945 à nous jours*. Vid sidan om Claude Nordmann, som främst ägnat sig åt svensk 1700-talshistoria, är Mousson-Lestang den franske historiker som särskilt forskat i svensk historia och som utomordentligt väl kan sitt ämne.

Framställningen är omfattande och synnerligen faktarik. Den är också mycket vederhöftig. Man kan lita på boken även i detaljer. Några enstaka felstavningar av namn jävar inte detta omdöme. Boken kan ses som en ersättning för Ingvar Anderssons *Sveriges historia*, vilken översattes även till franska. Mera kortfattad och mera lättillgänglig är Jörgen Weibulls av Svenska Institutet utgivna *Sveriges historia*, som finns på många språk.

Mousson-Lestang intresserar sig i första hand för Sveriges politiska historia och här främst för utrikespolitiken, men givetvis kommer även den ekonomiska utvecklingen med. Dessutom innehåller boken kulturhistoria med särskilt generösa omnämnanden av författare.

Helt naturligt är vidare, att stort intresse ägnas de delar av historien, där den svenska kontaktytan med Frankrike är ovanligt stor. Det kan noteras, att Gustav II Adolfs regeringstid får 12 sidor i boken. Karl XII:s får 6, Gustav III:s 19 och Karl Johans 14. Det som kallas för det samtida Sverige, perioden 1914–1994 får 99 sidor. Här ges stor uppmärksamhet åt Sveriges inställning till EEC/EG/EU, och slutet på hela framställningen blir Sveriges ja till medlemskap i EU den 13 november 1994, där det t.o.m. noteras att i Lund var det 66,9% som röstade ja.

Om det inte är så, att fransmän har en klart större förmåga att ta till sig fakta än vad svenskar har, så torde boken vara väl faktarik. Ett oproportionerligt intresse ägnas regerings- och riksdagsbeslut. Det skulle kunna hävdas, att det viktigaste som hände i Sverige under 1800-talet var utvandringen, och man kanske också skulle kunna säga, att det viktigaste som hänt efter 1930 är invandringen. Både emigration och immigration finns med i Mousson-Lestangs bok men mycket kortfattat i förhållande till skildringen av alla politiska beslut.

1970 kom en bok ut i Frankrike med titeln *Le Modèle suédois*, och president Pompidou sades vid denna tid vilja att det skulle vara i Frankrike som i Sverige med tillägg av sol ("avec le soleil en plus"). 1994 utgav J. P. Durand boken *La Fin du modèle suédois?*, alltså, vänligt nog fanns ett frågetecken med. Mousson-Lestang avslutar sin bok med att säga, att det främsta resultatet av Sveriges historia har varit en seger över folkets fattigdom. Han talar om svensk organisationsförmåga, som när det gäller krig och stormaktsställning endast givit övergående resultat. Ledares och soldaters tapperhet kunde inte i det långa loppet uppväga den låga befolkningstätheten. Frihetstiden förde landet in på ett spår, som visat sig mer framgångsrikt. De individuella friheterna har blivit större, och medborgarnas ekonomiska situationer har av en effektiv demokrati styrts mot överflöds-samhällets ideal. Författaren menar, att den svenska modellen har goda chanser att bestå i sina grunddrag men inte i sina överdrifter, och vad han närmast tänker på som bestående är viljan att genom starka organisationers kompromissande besluta om löner och ett accepterande av en omfördelningspolitik inom ramen för en marknadsekonomi. Däremot tror inte författaren på särskilda svenska lösningar. Internationaliseringen av Sverige gör dessa svåra, men historien talar för att Sverige skall kunna anpassa sig till impulser från den europeiska unionen.

Åke Hyenstrand, *Lejonet, draken och korset. Sverige 500–1000*. Studentlitteratur, Lund 1996. 183 s.

Den tidiga statens framväxt har de senaste decennierna varit ett kärt ehuru något infekterat ämne för svensk forskning, efter en lång tids slummer. Den amatörmässiga delen av denna debatt har haft sin givna funktion genom att den tvingat den seriösa forskningen att tänka över, eventuellt tänka om, sina positioner. De nytänkande skribenter som sökt kasta ljus över den komplicerade frågan om Svearikets "vagga" (för att nu använda ett populistiskt uttryck) – framför allt Peter Sawyer och Thomas Lindkvist – har snarast sysselsatt sig med den period som ligger i brytningsskedet mellan hedendom och kristendom, och den närmast följande, äldre medeltiden. Med denna lilla idérika bok söker arkeologiprofessorn Åke Hyenstrand efter förutsättningar för riksbildning i äldre tid, före år 1000. Hans anspråk är enligt egen utsaga anspråkslösa. Han säger sig vända sig till studerande snarare än specialister. Detta modesta anslag bör inte avhålla den sistnämnda gruppen från att ta del av Hyenstrands uppslagsrika text. Ett flertal av de frågor som tas upp må ha ställts förr i skilda sammanhang men knappast i en övergripande (seriös) sammanställning av detta slag.

Boken är uppdelad i nio kapitel, bitvis fristående från varandra. I ett historiografiskt avsnitt konstaterar han, i Sawyers och Lindkvists anda, att mycket av det som hittills gjorts varit teoretiskt och metodiskt ogenomtänkt. Själv söker han (kapitel 5) inspiration i den omfattande sjuttiotalsdebatten om tidig statsformering. Bland annat nämns Balandiers antropologiska definition av en "segmentär" stat och Claessens och Skalnicks arbetshypotes om "den tidiga staten". Med dessa teoretiska ramar i bagaget ger sig författaren i kast med att avläsa de skriftliga och arkeologiska källorna i ljuset av varandra – en något misskrediterad men likväl nödvändig typ av forskning, som han påpekar. Han undviker att göra alltför mycket av anglosaxiska och norröna poetiska källor, vilka dras med olösliga autencitets- och dateringsproblem, men använder sig desto mer av säkert daterbara texter, framför allt Ansgarskrönikan, vilken enligt Hyenstrand ger många värdefulla häntydingar till en organisation av "tidig stat"-typ. Fördelningen av teofora ortnamn tycks också kunna antyda en äldre organisation och kan fruktbart jämföras en arkeologisk regionindelning av det nuvarande Sverige. Andra intresseväckande infallsvinklar rör den symbolik som är förenad med båtgravar, tidiga runstenar, guldgubbar, lejon, drakar, kors (därav bokens titel) etc.

Hyenstrand utarbetar utifrån alla dessa aspekter en centrum-periferimodell (kapitel 7). I enlighet med denna modell kan i ett första stadium (750–950). Mälarmrådet ses som en periferi med ett lokalt centrum, i viss mån autonom och med drag av "tidig stat". Denna periferi står då i förbindelse med ett skandinaviskt centrum, det danska väldet, och med ett storskaligare ekonomiskt system, ett kontinentalt överherravälde. Hyenstrand följer här Sawyer m.fl. i förmodan att Västergötland snarast varit knutet till den danska centrumbildningen i äldre tid, men pekar också på att de norra delarna av landskapet har vissa arkeologiska karaktäristiska som närmast länkar det till Mälarmregionen. I ett andra stadium, 950–1050, inleddes en centrumförskjutning som sedan fullföljs i ett tredje stadium, 1050–1200. Här förmedlar götalandskapen en territoriell-kristen statsprincip till Mälarmrådet. Vi bör alltså enligt Hyenstrands modell undvika att se statsbildningsprocessen som en linjär modell. Det är fråga om en krängande, diskontinuerlig process. Förutsättningen var dock den Östersjöbaserade sveaorganisation med sitt krigarideal som kan skymtas i tidig vikingatid.

På det hela taget rör det sig alltså om ett ytterst läsvärt syntesförsök. Vad läsaren kan klaga över är den något lösa strukturen – man riskerar inte sällan att gå vilse i mångfalden av uppslag och aspekter, vilket väl är särskilt bekymmersamt för de studenter boken säger sig vara riktad till. Behandlingen av skriftliga källor visar också att författaren är arkeolog snarare än en filologiskt inriktad forskare. Frågan om Beowulfs datering är t.ex. oerhört stor och invecklad (det publiceras i genomsnitt en text om Beowulf var tionde dag på den internationella arenan), och det räcker inte med en

hänvisning till en muntlig uppgift av Peter Sawyer (få forskare torde gå med på en så sen datering som ca 1000). En del moderna forskare har också visat sig ytterst skeptiska mot teofora ortnamn – namn som trots innehålla gudanamnet Fröja kan t.ex. ges en helt annan förklaring.

Hans Hägerdal

Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel – en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Del I–II, Stockholm 1995. 634 + App 33 + XV s.

Per-Johan Ödman vill med detta stora verk ge läsarna både en mentalitets- och en pedagogikhistoria från medeltiden till år 1995, ja, även tankar om hur framtiden kommer att te sig. Detta kräver klara idéer om hur världen har förändrat sig under tidens gång och det har också Ödman, liksom han genom psykologiska och filosofiska reflexioner försöker att allmängöra sina resultat.

Kristendomens införande under tidig medeltid var enligt honom ett påbud uppifrån, men folket tog snabbt över projektet och de många nybyggda kyrkorna blev en del av den lokala gemenskapen och av den harmoniska värld medeltidsmänniskan levde i. Det första stora brottet i utvecklingen var reformationen, som enligt Ödman orsakades av tre mäns (Gustav Vasas, Olaus Petris och Laurentius Andreaes) storslagna idéer om att förnya allt. Detta påbud uppifrån med krav på förändring var svårt för tidens människor att acceptera, men de var så illa tvungna. Detta skapade en dualistisk världsbild, som sedan långsamt utvecklade sig mot konformism. Man lät med Ödmans ord "konformismens skugga sänka sig över riket" (s. 114). Det blev sekler av förtryck och det uppstod ett nytt förhållningssätt till den tidigare "självmedvetna allmogen, hantverkarna, drängarna och pigorna". Man började uppfatta dem som "osjälvständiga åhörare, som 'undersåtar', vilkas huvudsakliga roll var att arbeta, lyda och foga sig" (s. 135). Häxprocesserna var enligt Ödman ett resultat av den samhälleliga frustration och vanmakt som 1600-talsmänniskan levde i.

Det nya brottet, den moderna tidens början, kom med pietismen och upplysningstiden, när individen sattes i centrum. Skiftena förstärkte denna utveckling. Med tiden uppstod rationalism och nationalism som ersättning när religionen förlorade sin betydelse efter sekulariseringen. Alla dessa idéer passade bra ihop med borgerskapets intresse. Individualismen skapade en risk för solipsism och isolering, men med bl. a. arbetarklassen framfördes en solidaritetssyn. Trots våra tiders förtryck tror Ödman därför på möjligheterna för ett nytt harmonisk, kommunikativt samhälle.

Det finns självklart mycket man kan diskutera i denna stora skiss. Jag har valt att först koncentrera mig på synen på reformationen som början på den period, då svenska folket, enligt Ödman, led under ett förnedrande förtryck. Jag är för det första inte överens med Ödman, när han så kraftigt vill understryka reformationens karaktär av brott. Vi vet alla att reformationen tog lång tid i Sverige. Viktigare är dock att det är så oerhört mycket som är gemensamt för protestantism och katolicism, om man t.ex. jämför med skillnaden mellan en förkristen världsbild och den kristna eller mellan en religiös och en sekulariserad världsbild. Båda dessa två övergångar borde ha gett större anledning till frustration bland folk, men förlöper i Ödmans tolkning mycket lättare. Med andra ord finns det all anledning att föreställa sig att befolkningen på 1600-talet kände minst lika stor samhörighet kring deras kyrka som man gjorde på 1100- och 1200-talen.

För det andra är jag kritisk till föreställningen att reformationen uppstod i huvudet på tre av statens stora män. Denna syn är typisk för Ödmans behandling av den tidigmoderna tiden. Här är befolkning och samhälle ganska frånvarande och det är staten och särskilt kungarna som framställs som de viktiga aktörerna, så viktiga att Ödman ägnar en del av sin text åt att bl.a. försöka förstå Karl XI. Utifrån ett psykologiserande resonemang anser han att kungens magcancer var ett resultat av konflikten mellan hans

blygsamma och hämmade personlighet och ämbetet med dess hårdföra förpliktelser. På 1800- och 1900-talen uppstår vad Ödman kallar ett klassamhälle, och först nu tar samhällseliga fenomen som borgerklassen och med tiden arbetarklassen över som aktörer.

Efter att ha läst boken är jag alltså något skeptisk till den presenterade bilden av mentaliteternas utveckling i Sverige. Det förblir oklart för mig varför Ödman väljer att tolka vissa perioder på ett sätt, andra på ett annat. Bilden av en förtryckande, tidigmodern statsmakt kunde lika gärna ha blivit ersatt av en av medbestämmande människor, som på medeltiden, liksom samhället då som under den moderna perioden kunde ha fått en viktigare plats. Samtidigt saknar jag vanligt folk i boken. Ödman refererar till exempel på vad han kallar underklassbeteende, som t. ex. ett gruvuppror vid Stora Kopparberget 1699 eller livet vid Stora Barnhuset på 1760-talet. Med dessa händelser försöker han kraftfullt beskriva hur förfärligt man hade det, särskilt under tidigmodern tid. Men hur hade vanliga bönder och hantverkare det i sin vardag? Också när det gäller början på den moderna tiden föredrar Ödman att analysera enstaka väckta i Stockholm på 1700-talet, medan folket i 1800-talets stora folkväckelse får en ganska liten plats i boken.

En sista anledning till att man som historiker kan känna sig något besviken på boken är att Ödman ägnar mycket plats – och mera ju längre han når fram i historien – på vad man skulle kunna kalla vanlig pedagogikhistoria, om skolor, elevers och lärares förhållanden osv. Det är inte så konstigt att en pedagog vill skriva en pedagogikhistoria, men det känns onödigt mycket för den som vill läsa en mentalitetshistoria, och det är kanske ett tecken på att det var för ambitiöst att vilja skriva båda delarna.

Ödman är på ett förebildligt sätt öppen i sina referat av andra forskares resultat, liksom hans tolkningar är tydliga. De är emellertid ofta rätt hårdhänta och återkommer om och om igen, vilket gör det svårare att föreställa sig alternativa tolkningar. Icke erfarna läsare kommer därför att få en bild av en ond tid i Sverige efter reformationen. Ödman vill med sin bok kraftigt understryka motsättningar i samhället och mellan olika samhällen eller, som titeln säger, visa oss ett kontrasternas spel. Jag tror det hade varit mer givande om han i stället hade försökt visa ett nyansernas spel och letat efter de mer vardagliga färgerna, inte bara svart och vitt. Även om man kan vara bekymrad över den bild av svensk historia som boken kommer att förmedla till vanliga läsare, så finns det all anledning för framtidens forskare att läsa Ödmans bok för att få en provokativ utgångspunkt för mentalitetshistoria.

Hanne Sanders

Matti Klinge, *Östersjövärlden*. 1994. 176 s. David Kirby, *The Baltic World 1772–1993. Europe's Northern Periphery in an Age of Change*. 1995. 472 s. Göran Rystad, Klaus R. Böhme, Wilhelm M. Carlgren, *In Quest of Trade and Security. The Baltic in Power Politics 1500–1990. Vol. II 1890–1990*. 1995. 311 s. Jürgen von Alten, *Weltgeschichte der Ostsee*. 1996. 192 s.

Östersjön vet vi rätt väl vad det är för något. Men vad är Östersjövärlden? Hör Göteborg dit? Det gör det förmodligen. Men Norge då? Nej, det anses det inte göra, även om det kan finnas tendenser hos historiker att mer föra Norge till Östersjövärlden under den period, då landet styrdes från Köpenhamn och kanske också under den svensk-norska unionens tid, än då Norge varit självständigt. S:t Petersburg/Leningrad-området hör förstås till Östersjövärlden men inte övriga delar av det nuvarande Ryssland.

Det snabbt växande intresset för Östersjöområdet som en enhet har givetvis sammanhang med slutet på den europeiska blockpolitiken. Östersjön är inte längre ett delat hav. Skandinavien historia och Nordens historia är vi vana vid att se i ett sammanhang, men vi är betydligt mer ovana vid att se på Östersjövärldens historia som en enhet. Det är också klart att flertalet svenskar känner en betydligt större närhet till norrmän än till

folken på andra sidan Östersjön. Icke desto mindre är det nyttigt att skapa nya sammanhang, även regionala. Det hjälper oss att se likheter och även skillnader.

En konsekvens av en fokusering på Östersjövärlden är att Finland blir en centralmakt i denna värld, inte en något perifer nation, som landet kan bli i det nordiska samarbetet. Därför är det – även bortsett från de personliga kvalifikationerna som Matti Klinge har – ganska naturligt att det är en finländare som tagit det stora greppet och skildrar hela Östersjövärldens historia under de senaste två tusen åren.

Det har blivit en på flera sätt bra bok. Matti Klinge är en mycket lärd historiker, han är infallsrisk, och de belysande exempel han väljer är fräscha. Man kan som läsare bli förvånad av hur mycket ny kunskap man får efter läsning av bokens 176 sidor, trots att det gäller ett ämne som man tror att man kan någotsånär.

En av de teser som Matti Klinge driver är det tyska inflytandets stora betydelse i Östersjövärlden. Han drar en parallell mellan hur lybeckarna 1523 stödde Gustav Eriksson Vasa och hur tyskarna 1918 stödde Mannerheim. I båda fallen blev den nysjälständiga staten ekonomiskt beroende av Tyskland. Någon gång kan Klinges protyska historieskrivning bli stötande, som när han anger som enda förklaring till det tyska angreppet mot Norge 1940, att västmakternas operationer längs den norska nordkusten stred mot den norska neutraliteten.

Matti Klinges egen kulturkonservatism framträder och kan ibland låta honom se förbluffande allianser. Så här beskriver han utvecklingen i Sverige fr.o.m. 1960-talet. Här fanns ”en andlig blockbildning, som bestod av utvecklingstro, antireligiositet, utbildningsoptimism, egalitarism och pragmatism. Den förstärktes genom att de humanistiska vetenskaperna hade en svag ställning; forskningen präglades av angloamerikanska analytiskt-positivistiska förebilder. Progressismen förenade i själve verket de nordiska länderna, Förenta Staterna och Sovjetunionen mot det katolska Europa.”

David Kirbys bok är en fortsättning på den volym som kom 1990. På cirka 1000 sidor har han nu skrivit Östersjöområdet historia från 1492 till idag. I den förra volymen var det största intresset riktat mot Sverige. I denna del är det Ryssland/Sovjetunionen, som betyder mest, och för de flesta svenskar torde han ha mest nyheter att komma med, när det gäller de nuvarande baltiska staternas historia.

Kirby är mycket kunnig, då det gäller Östersjöstaterna, och det märks, att han särskilt är specialist på den finska historien. Till bokens förtjänster hör att han i hög grad uppmärksammar intellektuella rörelser, inte minst de av nationellt slag. Dock finner jag att det rådet en brist på balans i boken. Mycket stort utrymme ges till exempel den politiska utvecklingen i samband med det ryska väldets sammanbrott 1917/18 men knappast något säges om den väldiga utvandringen från ”Östersjövärlden” under 1800-talet, vilken givetvis i hög grad påverkat regionen.

Liksom Klinge lägger Kirby vikt vid det tyska inflytandet i regionen. Han understryker vilken enorm händelse det är att under perioden 1945–60 flera miljoner tysktalande fördrevs från Polen; härigenom fullbordades på ett brutalt ironiskt sätt det arbete som påbörjades av Hitler 1939, då han lät evakuera balttyskarna.

Också *The Baltic in Power Politics, II 1890–1900* är en andra volym. Den första fick en positiv recension i Scandia 1995:2. I den nu aktuella skriver Wilhelm M. Carlgren om ”Sweden, the Great Powers and the Baltic, 1890–1914”, Göran Rystad om *The Åland Question and the Balance during the First World War*”, Brian Bond, professor vid University of London, om ”British War Planning for Operations in the Shadow of German Military Might, (tiden 1864–1945)”, Geoffrey Till, professor vid University of London, om ”The Great Powers and the Baltic 1945–1990”, Göran Andolf och Bertil Johansson om ”The Baltic Sea – A Sea of Peace? Swedish Views on Soviet Naval Policy in the Baltic 1945–1985” och slutligen Bo Hugemark om ”The Swedish Navy – Auxiliary Force or Strategic Factor? The Navy in the Swedish Security Policy 1809–1990”.

Det är alltså inte bara fråga om bidrag från olika länders forskare, Sverige, Storbritannien och Danmark. Det är också fråga om ett samarbete mellan professionella historiker och yrkesmilitärer. Även nu har det blivit en intressant, bra och vacker bok.

Än en gång kan dock sägas att det vore intressant med ett historiskt projekt kring östersjöproblematik där ryska forskare finns med. Ryssland/Sovjetunionen har ju spelat en huvudroll i Östersjövärlden sedan omkring år 1700. Icke minst historiker har ömt vårdat den svenska traditionen av skräck och ringaktning för Ryssland. Nu förbereder museer i Stockholm och Sankt Petersburg gemensamma utställningar om Karl XII och Peter den I och om Gustav III och Katarina den II. Jag finner det angeläget med satsningar från historikers sida, där svensk uppfattning om Ryssland får möta samtida rysk syn på Sverige.

Jürgen von Alten är tysk diplomat och han anlägger ett stort perspektiv på makt-förhållandena vid Östersjön. Hans utgångspunkt är vad jag i annat sammanhang kallat ett "nordgermanskt-protestantiskt" synsätt. Ett kapitel hos honom heter "Das schwedische Jahrhundert", och han ser Gustav Adolf som en föregångare till och vägröjare för de hohenzollerska kejsarna. I slutet av sin bok talar han om behovet av ett östersjöförbund, där alla randstater utom Ryssland deltar. Viktigt skulle då vara, att de nordiska staterna och särskilt Sverige skulle ta ett ansvar för de baltiska staternas säkerhet, och här ser han en anknäpning till Gustav Adolfs tid. Boken är som framgår inte nämnvärt profetisk. Tankegången är tydligt lockande för Carl Bildt, Göran Persson och Bill Clinton.

S.O.

Peter Aronsson, *Regionernas roll i Sveriges historia* (ERU-Rapport 91), 1995. 263 s.

Även om Expertgruppen för forskning om regional utveckling (ERU) har publicerat ett stort antal rapporter, innebär Peter Aronssons bok något nytt i den meningen att den för in ett historiskt perspektiv. Studien anknäpner till forskningsprojektet "Det kommunala självstyret under det demokratiska och industriella genombrottet: Regional politisk kultur i förvandling", och har redan därför intresse för historikersamfundet, samtidigt som den utgör en viktigt bidrag till svensk historiografi och regional analys.

Boken är i någon mening dubbelt intressant för historikerna. Den försöker göra en utvärdering av vilken roll regioner rent faktiskt kan ha haft i den svenska utvecklingen i ett mycket långt historiskt perspektiv från riksbildningen och framåt. Eftersom underlaget för detta måste bli historiska framställningar, innebär den också en historio-grafisk genomgång och strukturering av historiska verk som i någon mening kan sägas tangera en regional problematik. Det regionala perspektivet har inte varit speciellt uppmärksammat i svensk historisk forskning, möjligen som en följd av ett dominerande svenskt helstatsperspektiv parat med ett eventuellt intresse för rent lokal historia.

För att kunna göra en analys av regionernas roll och en strukturering av materialet har Peter Aronsson anknäpnt till modern teori på området. För att inte låsa diskussionen och därmed resultaten väljer författaren en öppen approach och inleder med en instrumentell avgränsning av begreppet. I det avsnittet definieras "regioner" tentativt som "områden med sammanhållande likheter eller interaktiva fält av viss intensitet i kulturella, ekonomiska, sociala eller politiska dimensioner". Även om sådana områden i sig kan finnas på alla territoriella nivåer, och dagens nationalstater historiskt sett skulle kunna ses som segrande regionala organisationer t ex i förhållande till Hansan eller Kalmarunionen, inriktar sig boken i första hand på den nivå som ligger mellan å ena sidan "platsen" eller lokalsamhället, å andra sidan staten.

Givet den vida definitionen av "region" blir de grundläggande frågeställningarna då vilka regioner som historiskt sett existerat, på vilka grunder de identifierats som regioner inom forskningen, och hur regionerna och synen på dem förändrats över tid. Centralt för analysen blir vilken roll som kriterier som funktionalitet, homogenitet i olika avseenden och upplevd identitet spelat, vilken territoriell avgränsning regionerna givits, och vilka faktorer som kan ha haft betydelse för utveckling och förändring. Detta innebär att Aronsson kommer att behandla både funktionella regioner i ekonomisk och administrativ

mening och regioner som bas för historiskt framväxta identiteter och försöka koppla ihop de olika typerna.

I det avslutande avsnittet relaterar författaren de empiriska resultaten till en omfattande och kvalificerad teoretisk diskussion. En kärnfråga är om regioner skall upplevas som något som har en existens i sig utanför mänskligt tänkande och agerande t ex i termer av naturgivna gränstråkningar eller en viss befolkningsstruktur. Ett jakande svar på denna fråga kan sägas implicera ett essentialistiskt synsätt, medan en uppfattning om regioner som något som är avhängigt av föreställningar och mer eller mindre målinriktat agerande uttrycker en konstruktivistisk uppfattning, där regioner liksom nationer blir föreställda gemenskaper, "imagined communities", i Benedict Andersons terminologi. I likhet med majoriteten av den aktuella forskningen kommer Aronsson att närmast inta en konstruktivistisk hållning, något som också har empiriskt stöd i den svenska kontexten, men understryker också, liksom t ex Europa-projektet vid Historiska institutionen i Lund, i anknytning bl a till den finländske kulturgeografen Anssi Paasi att en gång existerande regioner kan institutionaliseras och leva kvar i individernas föreställningar, också efter det att de administrativa och funktionella förutsättningarna upphört att gälla.

Empiriskt sett täcker boken ett brett fält, och startar med en diskussion av det germanska ättensamhällets regionalism och senare av landskapens och länens roll. Förutom de intressanta historiografiska perspektiv detta ger, kan han kvalificera en ofta rådande uppfattning, framförd bl a av Paasi, att landskapens sentida betydelse har ett samband med en tidig institutionalisering. En del av den empiriska diskussionen upptas av det administrativa nätverkets utveckling och relationerna mellan lokalt självstyre och statsmakt, men Aronsson tar också upp t ex regionsbildning i industrisamhället, och avslutar med en diskussion av regionala identiteter i ett konstruktivistiskt perspektiv, där Varend och Jämtland får utgöra exempel.

Sammanfattningsvis kan det sägas att Peter Aronsson skrivit en värdefull studie som lyfter fram nya perspektiv både historiskt och historiografiskt, samtidigt som boken innehåller en nyttig teoretisk diskussion. Detta är desto mera värdefullt som det regionala perspektivet sannolikt kommer att få allt större uppmärksamhet i historieforskningen, bl a med tanke på den pågående svenska och europeiska decentraliseringsdebatten.

Rune Johansson

Gunnar Artéus, *Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering*. Probus förlag, 201 s. Stockholm 1986.

En recensions syfte skall närmast vara att presentera nyutkommen litteratur för att informera läsarna om pågående forskning. Den här recenserade boken kom ut för tio år sedan, vilken väl egentligen är i längst läget. Men boken har inte tidigare uppmärksamats av recensenter, förutom en kortare anmälan av Bengt Ankarloo i Sydsvenska Dagbladet när boken var nyutkommen.

Syftet med arbetet är att belysa en aspekt av den tidigmoderna statens framväxt, nämligen förselet till det författaren kallar den svenska militärstaten. Härmed är boken ett inlägg i en numera omfattande forskning som belyser den under tidigmodern tid allt starkare statsmakten och dess resursuttag, påverkan på befolkning, disciplinering m.m. Allt beroende på var tyngspunkten läggs har denna stat kallats militärstat, maktstat, skattestat eller dylikt. Artéus väljer alltså termen militärstat, därmed antydande att han menar att i Sverige har det varit de militära kraven som har varit drivande vid framväxten av en starkare statsmakt. Frågorna om professionaliseringen inom den tidigmoderna staten har också väckt mycken diskussion inom internationell forskning.

Denna bok belyser krigsbefällets sammansättning och dess professionalisering under

tiden 1560 till 1611. Författaren använder sig till stor del av prosopografiska metoder, d.v.s. han tar ut massdata om militärbefälet ur en lång rad av biografiska verk. Det är värt att understryka att detta är en arbetsam och tidskrävande metod, men att den också kan ge många intressanta resultat. Samtidigt är man beroende av de biografiska verk som finns tillgängliga. Det finns alltid en risk att resultaten snedvrides genom att vissa grupper belyses bättre än andra. Om det är så i denna bok kan jag ej bedöma. Däremot lever undersökningen väl upp till en annan prosopografisk regel, nämligen att den undersökta gruppen skall vara väl avgränsad.

De variabler Artéus använder för att belysa professionaliseringen är tjänstgöringstid, lön, pensionsvillkor, praktisk och teoretisk utbildning, karriärmöjligheter, mentalitet, kollektivt beteende samt andelen utlandsfött befäl. Flera av variablerna är av ett sådant slag att de relativt lätt kan undersökas utifrån ett biografiskt källmaterial. Däremot måste jag ibland sätta frågetecken över resultatet. Läsaren blir inte förvånad över att författaren kommer fram till att militärbefälet redan nu hade blivit relativt professionaliserat. Detta hänger närmast samman med att det är en tid som dominerades av många krig, vilket gör att sådana förhållanden som tjänstgöringstid, praktisk utbildning och annat påverkas starkt åt ett professionellt håll. Detta gör att man med spänning väntar på de variabler som avspeglar att krigsbefälet också har känt sig och agerat som en grupp. Här blir jag dock besviken. Resonemangen om mentalitet är mycket allmänna och Artéus kan inte heller klart visa att krigsbefälet annat än undantagsvis agerade som en grupp.

Bokens andra huvuddel tar upp en lång rad viktiga frågor om militärbefälet och den eventuella militarisering av samhället som har skett. De utländska militärrena har varit viktiga för att tillföra specialkunskaper. Särskilt inom infanteriet besattes många tjänster med ofrälse befälhavare. Adeln ställde normalt inte upp på denna typ av befattningar. En adelsman borde tjänstgöra som befälhavare i kavalleriet medan en tjänst till fots uppenbarligen ansågs vara degraderande. Därmed öppnades samtidigt nya karriärmöjligheter för det ofrälse befälet.

Avslutningsvis berör författaren kortfattat en grundläggande fråga, nämligen hur pass militariserat samhället hade hunnit bli vid denna tid. Hade det hunnit bli det starkt militariserade samhälle, där alla resurser och alla ansträngningar gick åt till krigsmaktens behov, som vissa forskare menar sig se senare under 1600-talet? Svaret blir att det går att märka vissa tendenser åt det hållet men att detta inte ännu har slagit igenom i större utsträckning. Någon total samhällsförändring rör det sig ännu inte om.

De undersökta personerna redovisas i fem bilagor. Fastän dess till stor del bygger på material som redan finns tryckt är ändå bilagorna av stort värde. Tyvärr lämnas inte uppgift om varifrån de enskilda uppgifterna har hämtats, varför det blir svårt att kontrollera uppgifterna. Märkligt nog sorteras personerna emellertid efter patronymikon, vilket måste anses vara anakronistiskt. Det hade varit bättre att längden fördes efter förnamnet. Tiden Artéus har haft till sitt förfogande har också gjort att ett eller annat fel har insmugit sig, men detta har knappast påverkat studiens resultat.

Bland de nyadlade upptas ej samtliga som fått sköldebrev eftersom de vars fäder "synbarligen haft världslig frälsestatus" undantagits (sid. 192). Jag menar att detta är olämpligt eftersom sköldebrevet måste ha utfärdats av någon anledning. Det är tveksamt om rusttjänst kan tas som belägg för att personen i fråga räknades till frälset. Detta är en gammal princip men vid denna tid började andra krav ställas på adlig status. Det är detta som avspeglas i att ordet "adel" blev allt vanligare. En frälsemans status som adelsman blev nu beroende av en ädel härstamning och av en adlig livsstil. Sannolikt har mannens adliga status i dessa fall varit tveksamt och sköldebrevet har därför utfärdats för att undanröja alla eventuella tvivelsmål. Vi ser här sannolikt avspeglningar av en annan process som följer i den tidigmoderna statens spår. Gränsen mellan frälse och ofrälse dras upp allt kraftigare, varvid nyadlingarna har funktionen att föra över personer med tillräckliga medel och status på rätt sida om gränsen. De som inte levde upp till kraven fick däremot svårare att fungera som frälsemän, vilket bland annat de många råfster under senare delen av 1500-talet visar.

Naturligtvis måste en gräns dras någonstans när det gäller det biografiska grundmaterial som används i en sådan här undersökning. När man sysslar med 1500-talet är dock de många arbetena av Jan Eric Almquist och Erik Anthoni, företrädesvis i Släkt och Hävd respektive Genos av stort värde. Detta gäller särskilt de ointroducerade adelssläkterna och släkter på gränsen mellan frälse och ofrälse.

Efter det att Artéus bok kom ut har vissa av dessa frågor ytterligare belysts av bland annat Sven A. Nilsson och Göran Göransson. Arbetet har följaktligen redan haft stor betydelse för forskningen och för den som i framtiden vill sysselsätta sig med frågor om den tidigmoderna statens militära aspekter kommer boken även fortsättningsvis vara nödvändig att beakta.

Jan Samuelson

Svante Norrhem, *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*. Umeå 1993. 200 s.

Svante Norrhems avhandling "Uppkomlingarna" behandlar gruppen tjänstemän vid det kungliga svenska kansliet under perioden 1600–1680. Trots titeln är det främst sekreterarna han studerar, och av dessa de svenska, under det att de europeiska utblickarna inte bygger på några egna källstudier. Beträffande de svenska kanslisekreterarna kan Norrhem emellertid visa flera intressanta rön.

Ett betydelsefullt resultat är således att rikskanslern Axel Oxenstierna systematiskt besatte poster inom kansliet med sina egna klienter. Norrhem diskuterar här kriterier för rekrytering och betonar att Oxenstierna ville ha sekreterare som var både dugliga och samtidigt han egna klienter. Detta bidrar väsentligt till bilden av Axel Oxenstiernas maktställning. Norrhem för också fram teorin att vissa biskopar fungerade som Oxenstiernas talangscouter när nya förmågor skulle letas fram. Oxenstiernas inställning till sekreterarna är intressanta. Han ville knyta unga förmågor till sig och hjälpa dessa. Det fanns dock en gräns: Oxenstierna ville inte se sina sekreterare avancera till tjänster som normalt var förbehållna den gamla börsadeln. Att Oxenstierna överhuvudtaget hjälpte ofrälse att göra karriär sågs med oro av hans broder Gabriel som varnade att makten på sikt skulle komma "i deras händer, som lär tryckie vårt ståndh". Så länge Oxenstierna var rikskansler kunde han dock i princip behålla kontrollen över kansliet och sekreterarna.

I takt med att "kanslisekreterardynastier" etablerades och det tillkom fler höga kansliämbeten som innehades av nyadlade förändrades situationen. Efter Oxenstiernas död förefaller inte senare patroner som Magnus Gabriel De la Gardie ha kunnat utöva samma starka och långvariga kontroll över kansliet. För att kunna göra kanslikarriär blev det då allt viktigare att ha släktingar som var kanslitjänstemän. Norrhem visar hur kanslisekreterarna nu i hög grad var besläktade med varandra. De gifte däremot inte in sig i den gamla adeln och umgicks inte heller socialt med denna. Trots att de inte assimilerades in i den gamla adeln kunde kanslisekreterarna nu avancera allt högre och flera blev riksråd.

En av avhandlingens stora förtjänster är dess behandling av mutor och handtryckningar. Detta är ett eftersatt område inom svensk forskning. Det har t.o.m. setts som marginellt inom Sverige. Norrhem gör här ett föredömligt arbete. Han visar med all önskvärd tydlighet vilken central roll "discretioner" hade i stormaktstidens Sverige. Det kunde röra sig om allt mellan polska hästar, dukater och tryckta dokumentsamlingar.

Norrhems analys av patron-klient förbindelser och släktskap inom kansliet är också mycket värdefull. Här anknyter han till internationell forskning som Sharon Kettering och Linda Levy Peck eftersnyter det förutom Björn Asker inte funnits många svenska forskare som gjort mer systematiska analyser av patroner och klienter under 1600-talet. Norrhems bok är ett viktigt tillskott till den svenska bilden av dessa fenomen.

Det är emellertid att beklaga att Norrhem inte fört sina insikter om det informellas betydelse ett steg längre. Han är medveten om den roll som släktskap, patron-klientförbindelser och mutor spelar för kanslisekreterarna. Vad han inte förefaller vara medveten om är att kanslisekreteraren i 1600-talets Sverige var *en* kanal till kungen, men det fanns fler. Hovmarskalkar, riksämbetsmän och riksråd är andra sådana kanaler liksom kammartjänare och kammarjungfrur. Tillvägagångssättet var inte så att man nödvändigtvis vände sig till en sekreterare vid kansliet. Dessutom diskuterar Norrhem föga problemet att många kontakter kan ha skett muntligen.

Norrhem vill gärna se sina studieobjekt, kanslimännen, i varje buske. Så kallas Edmund Gripenhielm upprepade gånger för "kansliman". Denne var emellertid inte främst "kansliman". En rimligare syn på Gripenhielm är att hans tjänst som preceptor åt den unga Carl XI var det helt primära för hans raska avancemang under 1670-talet. Samma sak märks i beskrivningen av Gripenhielms två söner. Norrhem skriver att dessa "två tjänstemannasöner" erhöll en rekommendation av riksrådet Claes Rålamb. Det betydelsefulla här är inte att de var söner till en kanslitjänsteman utan att de var preceptorn Gripenhielms två söner och kungens tidigare studerepager.

När Norrhem återger ursprungligen franska eller spanska citat på engelska är det mest en skönhetsfläck. Likaledes är det felaktigt att Lars Wallenstedt skulle varit preceptor eller guvernör för Carl XII.

På det stora hela är emellertid Norrhems bedömningar rimliga och balanserade. Sammantaget har Norrhem skrivit en viktig avhandling om en central grupp människor i 1600-talets Sverige. Avhandlingen tillför ny kunskap om Axel Oxenstierna och kansliet liksom om betydelsen av släktskap, patron-klientförbindelser och mutor. "Uppkomlingarna" utgör en viktig pusselbit i ett pussel som ännu är mycket ofullständigt.

Fabian Persson

Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagaböte til Kristian Kvart*. Del 2. Lydriketiden, Trondheim 1994.

Med denna bok har den norske historikern Steinar Imsen avslutat projektet om den norska bondekommunalismen under den tid titeln anger. Utöver den här aktuella boken har Imsen skrivit en första del under samma rubrik, men med tillägget "Del 1. Middelalderen" (Trondheim 1990).

Imsen har på ett tidigt stadium tagit teoretiskt intryck av den tyska kommunalismforskningen, med ledande namn som Peter Blickle. Till skillnad från den kontinentala bondekommunalismen, som ville stå fri från både kungamakt och godsägare och vars främsta uttryck kom att bli Schweiz, var den norska hela tiden intimt knuten till kungamakten och till det faktum att Norge var ett lydrike under den danske kungen. Trots de empiriska olikheterna använder alltså Imsen samma begrepp som de kontinentala forskarna. Själva begreppet "kommunalism" används emellertid endast som ett heuristiskt begrepp, och inte som en fastlagd modell, teori eller nödvändig fas i den historiska utveckling.

De norska bönderna – menar Imsen – varken kunde eller önskade stå fria från kungamakten. Norge var i allt väsentligt ett lydrike under Danmark, men utan aristokrati eller annan elit med tillräcklig maktbas för att föra vidare kungliga intressen in i de norska bygderna. I denna situation blev bygdekommunen genom sin förmåga att anpassa sig till olika historiska situationer den viktigaste politiska länken mellan kungamakt och bondesamhälle. Och plötsligt fann sig kungamakten vara förbunden med och beroende av en stark bygdekommunalism. Denna förening förutsatte emellertid kommunikation i för båda parter ordnade former. Även för detta ändamål fanns sedan medeltiden ett lämpligt forum: den lokala offentligheten – detta "det opne

samhandlingsrommet” – där man avhandlade angelägenheter såväl ”bygdefolk imelon... som mellan lokalsamfunn og övrighet”.

Det norska bondesamfundet integrerades således medvetet och kollektivt i den nya statsbildning som Christian III initierade och som hans sonson Christian IV färdigställde. Den nya dansk-norska staten kan därför med ett begrepp lånat från den tyska forskningen kallas ”Herrschaft mit Bauern” och den norska bygden blev en ”commune at the King's command” för att låna ett uttryck från den engelske forskaren Susan Reynolds. Den kommunala traditionen var, om vi skall följa Imsens resonemang, så stark i Norge att den danska staten inte förmådde annat än att acceptera de villkor bönderna hade för samarbetet. ”Legitimitet” och ”konsensus” tycks vara viktiga begrepp för att rätt förstå denna relation.

Detta var alltså något helt annat än det förhållande mellan stat och bönder som under samma tid kom att etableras i moderlandet Danmark. Där rådde istället ett tillstånd som kan benämnas ”Herrschaft über Bauern” med följder för bönderna som av samme forskare benämnts ”entfremdungseffekter”, då dessa kom att ställas utanför det lokala publika livet.

Steinar Imsen argumenterar livligt och bra för sin tes. De empiriska beläggen – citaten och referaten från källorna – är många och övertygande. Likväl undrar man stillsamt om inte kommunalismbegreppet skulle tillåta oss att se sådant som aldrig blev realiserat i historien; fallna bondestrategier, de som egentligen aldrig avsatte några spår i källorna eller som bara uttrycktes då de lokaliserades, uppspårades och nedtecknades av en hegemon. Skulle alltså de norska källorna från medeltiden och ny tid sakna sådana inslag, för att istället innehålla – eller åtminstone mestadels innehålla ”legitimitet” och ”konsensus”? Eller är detta, all övertygande empiri till trots, i första hand ett välargumenterat *perspektiv*? Skulle alltså källorna ge andra svar om vi ställde andra frågor?

Kenneth Johansson

Lennart Andersson Palm, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Institutet för lokalhistorisk forskning, skriftserie nr 4. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 6. 1993. 335 s.

Avhandlingen berör två centrala agrarhistoriska sakområden: demografi och produktion. Studien är framförallt en kritisk granskning av den metodik som förekommer i agrarhistorisk forskning. Den syftar också till att utveckla nya metoder. De källmaterial som behandlas är bl. a. de äldre kamerala registren såsom kronans jordeböcker, längder från Älvsborgs lösen, 1600-talets boskaps- och utsädeslängder. Vidare diskuteras mantalslängderna och kyrkobokföringsmaterialen särskilt ingående när det gäller hushåll och befolkningstal. Produktion handlar här om spannmålsodling och skördar. Den forskning som baserats på kronotindelängderna står i fokus. Uppgifter om korntal i jordeböcker och i de äldre lantmåterihandlingarna diskuteras utförligt. Det är framförallt material från Marks härad som specialstuderas.

Andersson Palm vänder ut och in på många metodfrågor. Dessa har ältats mer eller mindre av flera forskargenerationer. Både historiker, demografer och geografer känner väl till problemen. Frågan är naturligtvis om några nya resultat kan uppnås genom att återigen harva igenom dessa fält. Andersson Palm harvar så att jorden ryker och sikten förloras till en början helt och hållet. Vad blir resultatet? Går det överhuvudtaget att *så* någonting efter denna genomharvning och kan det bli någon *skörd*?

Mitt första intryck efter den första genomläsningen av studien var, att den bästa agrarhistoriska metodiken fortfarande trots allt är att inte överarbeta siffermaterialet med alltför sofistikerade metoder. Resultat, i termer av absoluta tal och bestämda procenttal, kan ju helt enkelt inte säkerställas. De flesta forskare räknar för det mesta med osäkerheter och arbetar med approximationer. För det mesta rör det sig om

minimal. Därtill brukar man också lägga reservationer angående lokala variationer. Materialet måste alltså källkritiskt prövas från fall till fall, vilket för det mesta påtalas av forskarna. Försiktiga slutsatser dras på grundval av olika slag av bräckligheter i källorna. Att komma nära verkligheten genom att studera olika typer av kameralt material är synnerligen problematiskt. Hur man än vrider och vänder på olika slag av beskattningslängder som Älvsborgs lösen, boskapslängder, mantalslängder och tiondelängder, så har dessa trots allt tillkommit i ett bestämt syfte. Det syftet sammanfaller inte alltid med forskarens. De problem detta för med sig tillhör några av agrarhistorikerns ständiga metodiska käpphästar. Ingen skulle väl, inte heller i detta nu, våga uttala sig bestämt om befolkningens storlek, dess sociala och ekonomiska skiktning utifrån uppgifter om inkomstskatter och taxerade förmögenheter?

Det är också min åsikt att alltför sofistikerad matematisk statistisk bearbetning av en sifferskörd som framvaskats ur ett bräckligt källmaterial inte alltid är så givande. Texter som nästan enbart innehåller ett förtlöpande redovisande av procenttal sida upp och sida ner, är mytbildande i sig själva. De ger ett skevt intryck av att objektiva mätningar och säkra kvantifieringar har genomförts. Dessa texter blir dessutom ofta helt ogenomskinliga och oläsliga. Textmassans funktion blir snarare att dölja än att diskutera sociala och ekonomiska förändringar. Främst sker detta p.g.a. "procenttexters" absoluta tråkighet. Matematik och kunskap är inte identiska storheter! Till syvende och sist får man ändå en känsla av att trots alla avancerade matematiska beräkningar, kommer resultaten ändå att vara beroende av hur man ursprungligen värderade fogdens, sockenmännens och framförallt sockenprästens insatser. Vi vet att källmaterialet kan komma till korta på en rad punkter. Det kan vara befolkningsgrupper som helt har fallit utanför samhällets uppsikt. Hur effektiv var myndigheternas kontroll? Grupper som kan vara mycket problematiska är t.ex. torpare och jordlösa. Likaså är människor som var knutna till herrgårdar och säteriet inte registrerade på samma sätt som andra. Där blir vi beroende av oregelbundenheter, varierande slag av privata godsarkiv. Det bör också noteras att tabellverkets statistik, ett "säkert" material, ytterst bygger på de uppgifter som prästerna lämnade in från socknarna. Här är vi beroende av sockenprästens noggrant eller slarvigt förda anteckningar. Det finns luckor och ej ifyllda rader också i sockentabellerna!

Metodiskt tillför Andersson Palm några nya grepp, en ny metod lanceras: kryssspejlingsmetoden. Genom att kombinera uppgifter om födelsetal och hushållsstorlek, menar Andersson Palm att ett säkrare intervall kan fastläggas. Ett annat resultat av materialstudierna är att han påvisar att olika sätt att arbeta med det lokala materialet från Marks härad kan ge helt olika kurvor över tid. Exempelvis tonas 1500-talets bebyggelseexpansion ned. Återigen bekräftas också att en generaliserad lång utvecklingstrend ofta döljer variationerna, både smärre uppgångar och nedgångar och lokala avvikelser. Andersson Palms nyanserade statistik är givetvis intressant. En annan iakttagelse rör odlingsarealens variationer utifrån nyare kulturgeografiska observationer. Diskussionen rör frågorna om återuppodling av mer eller mindre permanent nedlagda odlingsstycken. Dessa iakttagelser är emellertid inte dokumenterade i denna avhandling men förtjänar att studeras närmare.

Andersson Palms kritiska argumentation och metod bör också kommenteras. Kritiken av Myrdal Söderbergs arbete "Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige", syftar till att nyansera vissa delar av deras syntes över 1500-talets ekonomiska utveckling, utifrån det västsvenska materialet. Målet uppnås inte tydligt och klart. Kritiken synes också bitvis något överdrivet sifferfixerad. Faktiskt diskuterar Myrdal/Söderberg utvecklingen i de olika regionerna, bl.a. utifrån de svårhanterliga tolkningarna av uppgifter om korntal-utsäde-tionde. Den metodiska problematiken finns med i deras text och resultaten får naturligtvis värderas därefter. Det extremt låga korntalet från Marks härad leder här till en intressant blyxtbelysning av problematiken; kameral areal-verklig besädd areal, kameral tiondeskörd-bondens skörd. Ingen av ovan nämnda författare kommer med en lösning på dessa metodiska svårigheter. Diskussionen visar snarare återigen på vådan av att övertolka siffermaterialet och problemen med lokalt

avvikande praxis. Är det meningsfullt att göra större regionala jämförelser och översikter eller bör man avstå helt och hållet? Vad menar Andersson Palm?

Ett exempel på missvisande detaljkritik ges när Andersson Palm diskuterar en mantalsprocent som Sundberg omnämnt i avhandlingen "Resurser och sociala relationer". Andersson Palms synpunkter avslöjar en oklar formulering hos undertecknad, men också på en alltför negativ läsning av min studie. Det bör i rättvisans namn observeras att mantalsprocenten åsyftade Bertil Hedenstiernas undersökning av material från en del av Stockholms skärgård, alltså inte alls generellt för hela forskningsläget i Sverige. Se referensen. Sundberg har aldrig haft för avsikt att behandla mantalsprocenten för hela riket. Här harvar således Andersson Palm på i full fart över stock och sten!

Lite frågande ställer jag mig också inför hänvisningar framåt i tiden. Är det rimligt att ha med många referenser till *egna kommande* publikationer i en avhandling? Börjar vi inte bli alltför egocentrerade och/eller gruppegoistiska nuförtiden i forskningen? Varför kommer vissa forskare med medan andra utesluts? Avhandlingen ger ibland intryck av att en del exempel valts ut tämligen impressionistiskt, vilket leder till en fundering över avhandlingens uppläggning. Är denna metodavhandling metodisk? En pedagogiskt klar systematisering, gärna historiografiskt kronologisk, av hur forskningsmetodik utvecklat hade varit på sin plats. Vilka arbeten har vägt och väger fortfarande tyngre än andra? Vilka steg och språng i den metodiska utvecklingen kan observeras alltifrån Forsell, Dovring, Heckscher, Hannerberg, Larsson till Myrdal Söderberg. En sådan överblick skulle avsevärt underlätta för läsaren att få en klar bild över metodutvecklingen. Genom ett sådant grepp skulle det också bli lättare att få klarhet i var forskningen står idag. På det sättet skulle också Andersson Palms kreativa insats bli tydligare.

Huvudmetodiken i avhandlingen är som jag uppfattar det: kritisk diskussion och analys. Det är både bra och livsnödvändigt för seriöst vetenskapande. Kritiken ska dock ses, inte som undergång utan som övergång, och den ska syfta till att bygga upp genom att riva ned. Men det finns i forskningen alltid en risk att kritiken, i avsaknad av konstruktiva alternativa idéer, bli enbart förödande. Allt blir omöjligt. Vad, hur och var ska vi så för att få några framtida *skördar*? Var står den agrarhistoriska forskningen idag? Vad är det för frågor vi vill undersöka?

I ett mycket intressant avsnitt om hushållen (kapitel 4), lyfts några problemområden fram. När Andersson Palm här diskuterar de olika regionala familjemönstren får också metodfrågorna en klar och tydlig relevans. Mer och fler sådana diskussioner efterlyses. För det är då man inser att vårt omfattande unika svenska material, både det kyrkliga och kamerala materialet, sannerligen skulle kunna ge underlag för en förnyad diskussion, om sambandet mellan hushåll och sociala nätverken i förändring kopplat till samhällsutvecklingen i stort. Särskilt i ett jämförande internationellt perspektiv, har nordisk historisk forskning fortfarande möjlighet att bidra både till återuppodling och nyodling av vitala forskningsfält.

Kerstin Sundberg

Monika Edgren, *Tradition och förändring. Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. Bibliotheca Historica Lundensis 78, Lund 1994.

Syftet med Monika Edgrens avhandling *Tradition och förändring* är dels att undersöka hur omsorgs- och försörjningsrelationerna kom att utformas av de människor som levde av lönearbete under 1800-talet, dels att pröva nya angreppssätt och perspektiv i den historiska forskningen. Avhandlingen är skriven med stort engagemang men en större tydlighet i disposition, problemformulering och behandling av det kvantitativa materialet kunde ha ökat tillgängligheten för läsaren.

För att studera hur könrelationerna förändrades har författaren valt att göra tvärsnitt-

sanalyser vid två tidpunkter, 1830 och 1870. Avhandlingen behandlar förhållandena i Norrköping, en stad som under denna tid kännetecknades av en ökande fabriksstillverkning av textilier med en allt större andel kvinnliga lönearbetare. I övergången från agrart till industriellt samhälle var textilproduktionen den bransch som tidigast mekaniserades och där kvinnlig arbetskraft kom att anställas för kvalificerade uppgifter med lägre betalning än de manliga arbetarna. Denna tidigurbana miljö med bostadsbrist och höga hyreskostnader, en ökande andel ogifta kvinnor och utomäktenskapligt födda barn har varit utgångspunkt och motiverat forskning kring hur kvinnor kunde lösa konflikten mellan omsorgsansvar och försörjning. Dessa materiella villkor är betydelsefulla för avhandlingen men bara som bakgrund till analysen av hur familjerelationerna och "familj" som ideologiskt och kulturellt begrepp skapades.

I det tidiga svenska 1800-talets samhälle var hushållet den enhet som svarade för både produktion och reproduktion och trots det asymmetriska förhållandet mellan man och kvinna inom äktenskapets ram präglades detta av både konflikt och samförstånd från båda parter, enligt Edgren. I den gällande lagstiftningen uttrycktes mannens husbondeansvar och den gifta kvinnans omyndigförklaring. Det framväxande kapitalistiska produktionssättet med förändrade arbetsrelationer, dvs ett ökat lönearbete, medförde emellertid också en separation av produktion och reproduktion som krävde nya lösningar av omsorgsarbetet. Nya former för gemenskap utvecklades, bland annat ett ökat samboende mellan föräldrar och vuxna barn samt syskonboende. Den konstellation som kom att etableras och bli normerande under senare hälften av århundradet var kärnfamiljen, dvs man, kvinna och barn. Denna utveckling var inte historiskt given utan skedde i ett samspel mellan ekonomiska förändringar, politiska och ideologiska motsättningar på nationell nivå och de traditionella bundna eller kulturella förväntningar som människor hade på sina liv. Monika Edgren menar att de senare var avgörande för hur den framväxande arbetarklassen kom att utforma sina liv och för hur det ojämlika förhållandet mellan könen återskapades. Ideologiskt stöddes och legitimerades denna utveckling av liberala politiker. Så konstruerades ett nytt familjebegrepp.

För att empiriskt stödja sina resonemang har Monika Edgren undersökt boendeförhållanden i Norrköping 1830 och 1870 samt närmare granskat de människors handlade som avvek från normen, de ogifta mödrarna. De vanligaste boendeformerna 1830 för både de ogifta männen och de ogifta kvinnorna var ett boende i arbetsgivarens hushåll, dvs ett traditionellt, agrart präglat boende, och ensamboende. 1870 hade vissa förändringar inträffat. För ogifta män hade ensamboendet blivit det vanligaste medan inneboendet hos arbetsgivaren minskat. Detta var för de ogifta kvinnorna fortfarande den dominerande boendeformen, men andelen ensamboende hade ökat. En samlevnadsform som tidigare varit ovanlig, samboendet mellan föräldrar och vuxna barn, hade ökat markant för båda könen. Denna boendeform menar Edgren var ny och ett sätt att lösa omsorgsfrågan.

Specialstudien av de ogifta mödrarnas situation utgör grunden till reflexioner kring de mest utsattas situation i samhället. Deras beteende, menar Edgren, kan kasta ljus över hur normer skapas och traditioner upprätthålls. Var det så att kvinnorna, som genom lönearbetet fått möjlighet till ekonomiskt oberoende och ett självständigt liv utanför den traditionella maktrelationen mellan könen, valde bort äktenskapet? Genom att följa de ogifta kvinnorna bosättningar och civilstånd över en längre period kan Edgren konstatera att de flesta inom en tioårsperiod kom att ingå äktenskap. Att vara gift kvinna var åtråvärt och skapade respekt. Den äktenskapliga normen var stark och del av kvinnornas livsförväntningar. Genom att välja giftermål före oberoende kom kvinnorna att vara medskapande i en ny relation mellan könen som befäste kvinnors underordning. Tolkningarna av de förändrade samlevnadsformerna och de ogifta mödrarnas livscykel underbyggs genom kvalitativt material som domböcker och protokoll från fattigvården i Norrköping.

Teoretiskt utgår Edgren från ett inte närmare preciserat genusperspektiv. Det i avhandlingen betydelsefulla begreppet "familj" behandlas som en historisk konstruk-

tion, vars grundläggande beståndsdel är en könsrelation. Förhållandet mellan könen kännetecknas av över- och underordning, men av både konflikt och samförstånd. Familjens funktioner är flerfaldiga. Den är inte bara en arbets- och försörjningsenhet. Monika Edgren betonar dess betydelse för omsorg, socialisation och emotioner. Ansvarsfördelningen mellan könen i dessa avseenden är en del av det "manliga", det "kvinnliga" och av "familj". Hur fördelningen av omsorgs- och försörjningsansvaret och villkoren för dessa kom att gestalta sig är avhandlingens syfte. Författaren menar att den ena funktionen inte kan skiljas från den andra utan det finns ett ömsesidigt beroende mellan dem. Avhandlingen fokuserar på kvinnorna och vikten av deras erfarenheter och upplevelser av verkligheten. Kvinnorna ses som handlande subjekt i historien, och deras begränsningar och frihetsgrader sätts av både klass och kön.

Tradition och förändring är en iderik och nyskapande avhandling som har många förtjänster. En av dem är synliggörandet av kvinnor i historien och deras deltagande i den historiska process som skapat vår egen tids kvinnlighet. Genom att ifrågasätta begrepp, vardagliga företeelser och föreställningar kan vi bli medvetna om de krafter som styr våra liv. Det gäller i hög grad relationerna mellan könen. Genom att frilägga maktförhållanden och skeenden i det förflutna skapas både förståelse för gårdagen och en möjlighet till frigörelse för dagens människor. Konstruktionen av moderskapet som den förhärskande kvinnliga identiteten är en företeelse som behöver ifrågasättas. En annan förtjänst i avhandlingen är Monika Edgrens respekt för sina "objekt", kvinnorna i historien. Genom sitt förhållningssätt och sin historiesyn, som framhåller vikten av det mänskliga agerandet, behandlas kvinnorna inte som offer utan som handlande subjekt. Vi är på gott och ont delaktiga och medverkande i vår egen och alla kvinnors position i samhället. Avhandlingen är därmed också en feministisk skrift. En tredje förtjänst är betoningen av omsorgsbehoven i samhället. Hur dessa löses har betydelse både för den individuella och samhälleliga välfärden.

Dessa sympatiska ansatser, menar jag, är inte helt oproblematiska. I hur hög grad kan vi behandla arbetarklassens kvinnor som subjekt och individer med valmöjligheter och möjligheter att fatta självständiga beslut efter rationella överväganden? Är inte detta en nutida norm för människors beteende? Var inte begränsade valmöjligheter, beroende och vanmakt i större utsträckning kännetecknande för kvinnors situation under tidigare århundraden?

Att som Monika Edgren ha sin utgångspunkt i den kvinnliga erfarenheten ser jag också som problematisk ur ett par aspekter. För det första är avhandlingens syfte att undersöka hur *människor* löste konflikten mellan omsorgsarbete och försörjning. Syftet överensstämmer väl med den teoretiska utgångspunkten om könen som relationella kategorier. Avhandlingens fokusering på det ena könet, kvinnorna, medför emellertid att männen förblir diffusa. Den könskonflikt som enligt författaren uppkom på grund av det ökade kvinnliga lönearbetet utvecklas endast för det ena könet. Barnomsorgen och försörjningen blir endast en kvinnlig angelägenhet. Problemet ligger, som jag ser det, i antagandet att kvinnor förutsätts ta omsorgsansvar och männen försörjningsansvar. Det som skall förklaras finns redan i antagandet. Kan vi ta för givet att kvinnor i första hand såg sig som omsorgsgivare och att försörjningen var sekundär? En annan fråga som, ifrån Monika Edgrens perspektiv, behöver besvaras är varför männen valde att gifta sig.

Ett annat problem är hur vi kan få kunskap om den kvinnliga erfarenheten i en specifik historisk och social situation. Skriftliga dokument som dagböcker och brev som kan belysa motiv och tankar får nog anses obefintliga. Även om folkskolan infördes 1842 var antagligen skrivkunnsgheten under denna period relativt begränsad bland arbetarklassens kvinnor. Deras bevekelsegrunder för sitt handlande är därför svåråtkomliga. Avhandlingen bygger på tolkningar av förändrade materiella förhållanden som boendekonstellationer, förändringar i ogifta kvinnors civilstånd och förhørsprotokoll. Tolkningarna är djärva och nya och angreppssättet uppfinningsrikt. Kanske är detta så långt vi kan komma. Den viktiga frågan om graden av frivillighet och materiellt nödvång återstår dock att besvara. Denna sammanhänger med betydelsen eller viktningen av

olika faktorer för människors handlande. Avhandlingen lägger större vikt vid människors föreställningar och förväntningar än de tvingande sociala och ekonomiska strukturerna. Monika Edgrens tolkningar är en utmaning och inspirationskälla för den framtida forskningen.

Ingela Schånberg

Marja Engman, *Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 602. Helsingfors 1996. 480 s.

"*Det främmande ögat*" var Alma Söderhjelm's signatur som kåsör i Dagens Nyheter i början av 1920-talet. Uttrycket kan anspela både på hennes position som kvinnlig professor i en manlig akademisk miljö, och på hennes ställning som svenskspråkig i Finland, och finländare i Sverige. Alma Söderhjelm blev Finlands första kvinnliga professor, då hon 1927 fick en personlig professur i allmän historia vid ÅboAkademi. Hela sitt liv vistades Alma Söderhjelm också långa perioder i Sverige, och efter pensioneringen slog hon sig för gott ned i Stockholm.

Marja Engman har skrivit en omfångsrik avhandling och biografi om Alma Söderhjelm. Boken är såväl kronologiskt som tematiskt uppbyggd, och stoffet koncentreras kring tre övergripande teman; *historieforskare och universitetslärare, fri författare* samt det avslutande *liv och verk*, där Engman vill binda samman forskaren och författaren, och placera in henne och hennes livsverk i tidens kontext.

Alma Söderhjelm var mycket produktiv, och var sedan 1906 den första och länge den enda kvinnliga universitetsläraren i Finland. Vid sidan om den akademiska karriären verkade hon som skönlitterär författare, och blev inte minst känd som en flitig kåsör, societetsreporter, teater- och filmskribent. Hennes skriftliga produktion är imponerande och omfattar ett tusental artiklar, kåserier och diverse bidrag till tidskrifter, dags- och veckopress, samt ett femtiotal böcker.

Marja Engmans uttalade syfte med avhandlingen är att granska hur Alma Söderhjelm's liv, släkt- och bekantskapskrets avspeglar 1900-talets politik och kultur, och hon riktar också intresset mot relationen mellan Sverige och Finland i kulturell bemärkelse, och vill försöka förstå varför Alma Söderhjelm blev så populär i Sverige. Källmaterialet består av Söderhjelm's tryckta produktion, recensioner av hennes verk samt några tusen otryckta brev. Tyngdpunkten ligger på att undersöka Söderhjelm's skriftliga produktion och hennes plats inom vetenskapen och offentligheten, i det finländska historikerskrået och i historieskrivningens historia i Finland. Ett mål är vidare att analysera hennes forskningsinsatser i franska revolutionens historia. Alma Söderhjelm's avhandling, *Le régime de la Presse*, är avfattad på franska och handlar om fransk press och dess verksamhetsbetingelser vid tiden för franska revolutionen.

Marja Engman tar i inledningen sin utgångspunkt i samhällsvetenskaplig teoribildning för att granska Alma Söderhjelm som en kvinnlig forskarpionjär i en för kvinnor ny arbetsmiljö. Man har infört termen "token" och "tokenism" om enstaka företrädare för det ena könet på ett område som domineras av det andra. Efter att ha presenterat de teoretiska utgångspunkterna i inledningskapitlet, lämnar emellertid Engman dem sedan därhän under ett par hundra sidor, och inte förrän i slutkapitlet anknyter hon åter till teorin. Men Marja Engman konstaterar, att Alma Söderhjelm är svår att tolka efter någon modern typologi. Hennes profil kan snarast förstås i termer av salongsvärdinna, en intellektuell och spirituellt centralgestalt i en kulturell och konstnärlig miljö.

Trots Alma Söderhjelm's ställning som professor, kom hon, inte minst i senare delen av sitt liv, att stå utanför både den finländska och den svenska vetenskapsmiljön. Berodde detta på att hon var kvinna? Här förefaller emellertid flera faktorer ha spelat in. Könaspekten spelade förvisso en roll, som kommer tydligt fram då Söderhjelm ansökte om dispens för att söka en professur, eftersom hon var kvinna. Men språkfrågan samt

Alma Söderhjelmns forskarprofil har också visat sig vara väl så avgörande faktorer. I ett skede då forskning om det nationellt finska uppmuntrades, blev Alma Söderhjelms som svenskspråkig akademiker med forskningsämnen hämtade från fransk och svensk miljö en främmande fågel i den finska historikermiljön. Vidare fjärmade hon sig från universitetsvärlden genom sin flitiga verksamhet som kåsör, fri författare och teaterskribent. Hennes insatser som historiker uppfattades av många, också i den svenska vetenskapliga miljön, som föga seriösa.

Här undrar jag om inte Marja Engman hade vunnit på att analysera Alma Söderhjelms med utgångspunkt i teorier om identitet eller roll. Hur formas, och vad innebär, en identitet eller en roll som forskare och universitetslärare? Man kan tänka sig att begrepp som habitus och fält hämtade från Bourdieu kunnat erbjuda spännande tolkningsmöjligheter för en person som Alma Söderhjelms, då Bourdieu i sin teoribildning behandlat just utbildning och vetenskapssamhälle så ingående. Ytterligare anknytning till kvinnovetenskapliga teorier kunde också varit intressant. Kan det faktum, att Söderhjelms hade en majoritet av kvinnliga åhörare på sina föreläsningar haft någon betydelse för den status hon tilldelades som forskare? Engman understryker också "sponsorernas" betydelse för Alma Söderhjelms i begynnelsen av hennes bana som historiker. Eventuellt hade detta kunnat utvecklas i en diskussion om patron-klient förhållande.

Marja Engman har skrivit en livsverksbiografi, där privatlivet endast glimtvis skymtar fram, vilket också uttryckligen varit hennes avsikt. Personligen hade jag ändå gärna velat veta lite mer om Alma Söderhjelmns privata liv. Vad innebar det till exempel för henne, att hon under lång tid bodde tillsammans med väninnan Sanny Ekström och hennes bror Walter Ekström? Men en fördjupning i privatlivet hade förstås fått ske på bekostnad av en del av det övriga stoffet. Överhuvud taget, menar jag att Engmans avhandling hade vunnit på att kortas ned något i vissa partier. Engman redogör mycket utförligt för alla turer i de, som hon vill framhålla, i tidigare forskning försummade stipendiekonkurrenserna och deras följder. Här hade det kanske ändå varit lyckat med mera sammanfattande resonemang. Likaså fann jag avsnitten om recensionerna av Söderhjelmns arbeten alltför långa och detaljerade. Engmans uttalade syfte i inledningskapitlet var att hon ville analysera hur Alma Söderhjelmns liv, släkt och bekantskapskrets ger en bild av 1900-talets politik och kultur. Men mitt intryck är, att det trots allt snarare är Alma Söderhjelms själv, hennes arbete och omgivningens reaktion på henne och hennes produktion som står i fokus.

Sammanfattningsvis vill jag ändå framhålla, trots vissa invändningar, att "Det främmande ögat" är en imponerande och mycket gedigen avhandling. Marja Engman har med stor noggrannhet lyft fram Alma Söderhjelmns omfattande verksamhet och produktion, och hennes metod att i den avslutande delen placera in Alma Söderhjelms i sin tid och i ett större sammanhang känns klagörande. Alma Söderhjelms var utan tvivel en mycket intressant människa och kulturpersonlighet, och upplysningen att såväl hennes avhandling som hennes andra arbeten om fransk press under revolutionstiden fortfarande är av intresse för forskare på området, glädde mig.

Eva Helen Ulvros

Yvonne Maria Werner, *Världsvid men främmande. Den katolska kyrkan i Sverige 1873–1929*. Uppsala 1996. 497 s.

Katolska kyrkans historia i Sverige är kort, om man utgår från tiden efter 1617 års riksdagsbeslut, då det beslöts om landsförvisning eller avrättning, om någon övergick till katolsk tro. Först 1781 blev det tillåtet för katoliker att bosätta sig i Sverige, och först 1860 fick en svensk övergå till katolicismen utan att drabbas av landsförvisning och förlust av arvsrätt.

År 1873 beslöt den svenska riksdagen liksom kyrkomötet om en ny lag om främmande

trotsbekännare, vilken kom att vara i kraft ända till år 1952, då i det närmaste en fullständig religionsfrihet infördes. Enligt 1873 års lag skulle den som vill lämnas Svenska kyrkan göra ett personligt besök hos kyrkoherden i hemförsamlingen, tala om vilket samfund han eller hon önskade inträda i och få det noterat i kyrkoboken. Fortfarande var det inte tillåtet att låta bli att vara med i ett kristet samfund, såvida man inte var mosaisk trotsbekännare. Genom 1873 års lag fick katoliker tillåtelse att förvärva fast egendom och anordna processioner utanför kyrkan och kyrkogården.

Arne Palmqvist har i ett stort arbete behandlat *Die Römisch-katolische Kirche nach 1781*, och han går fram till 1873. Här tar nu Yvonne Maria Werner, forskare vid den historiska institutionen i Lund, vid och hon behandlar tiden till 1929. Den bortre tidpunkten motiveras med att då firades med stor pompa och ståt det katolska Ansvarsjubileet.

År 1873 fanns det totalt sett cirka 1000 katoliker, varav hälften bodde i Stockholm. Det var väsentligt färre än under 1780-talet, då det funnits 1700 katoliker i huvudstaden. I slutet av Yvonne Werners undersökningsperiod var antalet katoliker i landet ca 4000. Alltså var det inte fråga om någon stor ökning, i all synnerhet inte om jämförelse göres med utvecklingen efter 1929 och i första hand efter andra världskriget. I mitten på 1990-talet är antalet katoliker 155 000, en ökning till stor del beroende på invandring.

Då skulle det kunna sägas, att det är en mindre intressant period som Yvonne Maria Werner valt att undersöka, men det vore felaktigt. Här skedde en stor förändring på det sättet, att på 1870-talet ansågs det att katolicismen endast var något för utlänningar. Under 1920-talet hade katolska kyrkan i Sverige blivit "svensk". Flera svenskar hade konverterat, och konvertiterna var bland de ivrigaste, mest hängivna katolikerna, och dessutom var flera av prästerna svenskfödda.

Yvonne Maria Werners bok består av tre stora kapitel. Det första handlar om katoliker och religionsfriheten under perioden. Det andra kapitlet handlar om katolicismen i Sverige, och det tredje tar upp relationen mellan protestantiskt och katolskt. Då är det främst 1920-talet som står i fokus. Sättet att disponera stoffet kan ifrågasättas. Det blir lite överlappning, särskilt mellan kapitel 1 och kapitel 3. Kapitel 2 har blivit väl omfattande med ibland tröttande intern föreningshistorik. Det gäller att kunna säga nej till fakta, som pockar på att komma in i datorn och ut på baksidorna. Men mycket i boken är intressant.

Liberaler och frikyrkliga hade medverkat till lagen 1873. Religionsfrihet var ett överordnat mål. Femtio år senare var det många liberaler som med skepsis såg på katolska kyrkan med dess hierarkiska ordning och krav på lydnad och underkastelse under påven. I denna syn på katolicismen fanns stora beröringspunkter mellan Nathan Söderblom, Fabian Månsson och Arthur Engberg.

Särskilt skeptisk var Nathan Söderblom mot jesuiterna; därmed följde han en gammal svensk tradition. Men just jesuiterna fick 1879 ansvar för en pojkskola på Södermalm, och när det under 1910-talet blev motsättningar mellan den katolske biskopen och jesuiterna i Stockholm så var det de katolska lekmännen som kämpade för jesuiternas fortsatta existens i landet.

Av stort intresse är det att ta del av några konversionshistorier. Det gäller markisen Claes Lagergren, författarinnan Helena Nyblom, baronen Gustaf Armfelt och fysikern Eva von Bahr-Bergius. Gärna hade man som läsare också velat lära mer om greven Raoul Hamilton, herren till Ovesholm, pacifist och känd som företrädare för "stugornas folk". Han var en ledande företrädare för Frisinnade landsföreningen och skulle sannolikt ha blivit statsråd om inte regeringsformen förbjöd katoliker att sitta i regeringen. Hamiltons mot var engelsk katolik, och han följde i trosfrågan sin moder.

Källorna och litteraturen som Yvonne Maria Werner har gått igenom är mycket omfattande och inbegriper Vatikanarkivet. Författarinnans engagemang är stort, och här han hon hjälpts av sin egen katolska tro.

Per Gunnar Edebalk, *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884–1955*. Arkiv förlag. 184 s.

Lundaforskaren Per Gunnar Edebalk har sammanställt ett antal på olika sätt producerade artiklar om det svenska socialförsäkringssystemet. Uppsatserna täcker de fyra stora systemen för socialförsäkringskomplexet: sjukförsäkring, pensioner, arbetsskad- och arbetslöshetsförsäkring. Systemens historiska framväxt beskrivs utförligt och kopplas till teorier om individuell och samhällelig rationalitet.

Edebalks förtjänstfulla bok blir säkerligen en tillgång för studenter på såväl historiska som andra vetenskapliga institutioner. För historiestuderande kan artiklarna bli mycket fruktbara i diskussioner om historiska förklaringar. Edebalk visar att införda system tenderar att bli långlivade och att strukturer och aktörer ibland har svårt att inträda i rationella helheter. Han diskuterar inledningsvis strukturernas och aktörernas betydelse, inte minst reformsinnade byråkrater. Dessas förnyelsekraft blir dock ganska begränsad om inte de politiska partierna och sociala grupperna kommer överens om att låta dem få utrymme. Trots all uppfinningsrikedom så kvarstår efter läsningen tankar på att Edebalks uppsatser förmodligen bör studeras i samband med arbeten av Sven Anders Söderpalm, Olle Nyman eller Bernt Schiller. Då kan man inordna socialförsäkringarna i de historiska processer som frambringade perioder av konsensus eller konflikt i det svenska samhället under de senaste hundra åren.

Lars I. Andersson

Lasse Kvarnström, Ylwa Waldemarsson, Klas Åmark, *I statens tjänst. Statlig arbetsgivarepolitik och fackliga strategier 1870–1930*. Arkiv förlag 1996, 285 s.

Föreliggande arbete är resultatet av ett projekt om statligt anställda undre ledning av professor Klas Åmark. I det första avsnittet följer Lasse Kvarnström stationskarlar och brevbärare. Han betonar statens särskilda karaktär som arbetsgivare vilken bestämde handlingsutrymmet för fackliga strävanden. Ylwa Waldemarsson undersöker kvinnliga telefonister och påpekar även hon en komplex verklighet. Därtill finner hon dock också att ett kvinnokollektiv konstituerades genom att kvinnorna träffades av vissa exkluderande bestämmelser fram till 1925 och delvis längre än så. I ett avslutande kapitel relaterar Åmark de empiriska kapitlen till teoretiska utsagor. Den undersökta perioden karaktäriserades av byråkratisering och centralisering. De fackliga aktörerna deltog i denna process vilken positivt utvärderades som en strävan mot rättvisa.

I statens tjänst är en synnerligen intressant bok. För det första lär man sig mycket nytt om statligt arbete kring sekelskiftet. Strindbergs utfall mot byråkratin var knappast överdriven, snarare en välvillig kritik. För det andra är framställningarna om denna snåriga arbetsmarknad föredömligt stringenta. Kvarnström och Waldemarsson tar aktörerna på allvar men hjälper läsaren att se den struktur i vilken politikerna och de fackliga företrädarna agerade. Man kan, för det tredje, ha anmärkningar mot den Torstendahlska byråkratiseringsmodellen men i denna bok synes den väl fungera för att strukturera händelseförloppet under årtiondena kring sekelskiftet. Sammanfattningsvis alltså en välgjord presentation av fackliga strävanden vars egenheter tidigare inte så tydligt uppmärksammats i den historiska arbetslivsforskningen och av andra discipliner ibland missförstått.

Lars I. Andersson

Per Olof Quist, *Folkhemmets bilder*. Arkiv förlag. Lund 1995. 496 s.

Den svenska trettiotalfilmen, ”pilsnerfilmen”, är, även om den inte var det i sin samtid, förmodligen en av de mest ringaktade företeelserna i svenskt kulturliv. Oavsett om förkastelsedomarna är motiverade ur estetisk synvinkel eller ej, så har den svenska trettiotalfilmen, sedd ut ett idéhistoriskt och sociologiskt perspektiv, mycket att erbjuda, vilket framgår av Per Olof Quists omfångs- och uppslagsrika studier *Folkhemmets bilder*. Quist har ambitionen att ge en föreställning om decenniets totala filmutbud. Förutom huvuddelen av de ca 230 filmer som gjordes under perioden bygger framställningen på recensioner och samtida litteratur samt *Filmjournalens* läsarenkäter om enstaka filmer. Framställningen är uppdelad i tre huvuddelar. Den första, Filmindustri och marknad på 30-talet, behandlar filmmarknaden och de materiella förutsättningarna för svensk 30-talsfilm och i vilken utsträckning dessa kan ha påverkat filmutbud, stil och tematik. Den andra, 30-talsfilmen i det moderna samhället, tar upp filmens förhållande till samhällsutvecklingen i stort, framförallt med avseende på moderniseringsprocessen. Del tre, *Folkhemmets bilder*, skildrar den, enligt Quist, typiskt kompromissartade attityden till moderniseringen och de olika problem denna medförde ur social, ekonomisk och mental synpunkt. I avsnittet behandlas bl.a. hur den svenska modellen gestaltas i 30-talsfilmen, reproduktionen av Sverige samt olika etniska strategier såsom landskapet och emancipationsprocessen samt konstruktionen av främlingen, utlänningen och juden. (De etniska strategierna finns också redovisade i Quists ”Främlingen i Folkhemmet” i *Arkiv* nr 65.) Det handlar således om 30-talsfilmens funktion som objekt för etnisk och kulturell självförståelse, om hur filmen i en brytningstid bidrar till omformuleringen av det kulturella självmedvetandet. Quist konstaterar att de hot som fanns mot drömmen om det goda samhället skapade grogrund för ett etnocentriskt tänkande, där svenskhet och svenska värden gavs hög dignitet och det som uppfattades som icke-svenskt, det främmande, stöttes ut. En process som, enligt Quist, resulterar i att de värden som finns i samhällets centrum, medelnormaliteten, kommer att uppfattas som sanna, självklara och eviga. Quist visar att det under trettiotalet var juden som fick personifiera hoten mot det svenska samhället.

Quist gör raskt upp med myterna om trettiotalfilmen och de endimensionella decennieporträtten. Han vederlägger påståendet att 30-talsfilmen inte skulle ha så mycket av verkligheten att göra. I stället för ett ytligt betraktelsesätt där filmen förväntas avspegla ”verkligheten” i skala 1:1 väljer Quist att betrakta filmerna som resultatet av gemensamma önskedrömmar och myter skapade för att komma tillrätta med de motsättningar samhällsutvecklingen genererar. Quist betonar det nödvändiga i att försöka se och avläsa filmerna utifrån ett samtidsperspektiv för att på så sätt komma åt filmernas transponering av verklighetens problem till mer överblickbara och handfasta teman. För att reda ut hur mera allmänna förhållanden förs ner på ett individuellt plan använder sig Quist av teoribildningar från etnologin om sambandet mellan samhällets sätt att fungera och ”se” sig självt och dominerande föreställningar inom befolkningen.

Quist har valt en konsekvent tematisk uppläggning. Förtjänsterna med en dylik är uppenbara; argumentationen för teserna stärks och de olika strategierna framstår tydligare än vad de skulle ha gjort i ett konsekvent kronologiskt perspektiv. Bristerna är å andra sidan lika tydliga. Framställningen tyngs av upprepningar och samma filmer återkommer gång efter annan utan att man för den skull får en helhetsbild av de enskilda filmerna. Den tematiska uppläggningen gör det dessutom svårare att följa de utvecklingslinjer Quist bemödar sig att påvisa. Ambitionen att ge en föreställning om periodens totala filmutbud är lovvärd, men boken hade, enligt mitt förmenande, vunnit på om Quist varit mindre generös med empiriska exempel. Dessa invändningar till trots är boken mycket intressant. Quists kännedom om det empiriska materialet och kunskap om perioden är imponerande och de teoretiska resonemangen, inte minst de som behandlar de mekanismer som bidrar till centrumets dominans på periferins bekostnad, är intres-

santa. *Folkhemmets bilder* illustrerar övertygande att filmen är en utmärkt historisk källa, i synnerhet för den som vill undersöka en periods attityder och värderingar.

Lars M. Andersson

Yngve Möller, *Per Edvin Sköld – humanist och samhällsbyggare*. Falun 1996. 456 s.

Yngve Möller har berikat vår biografiska litteratur väsentligt genom sina böcker om Östen Undén, Rickard Sandler och nu Per Edvin Sköld. Möller själv, som avled 1994, var inte professionell historiker utan journalist, riksdagsman och ambassadör. Samtidigt som vi som är intresserade av 1900-talets historia har all anledning att vara glada över Möllers historikerinsats, är det svårt att låta bli att än en gång undra över varför svenska akademiska historiker lämnar nästan hela fältet fritt åt andra att skriva biografier, ett litteraturområde som vi vet intresserar svensk läsande allmänhet.

Av Maud Möllers förord framgår att när Yngve Möller dog, var manuskriptet i stort sett färdigställt. Vissa kompletteringar och kontroller av data har därefter utförts av Per Edvins söner Nils och Per. Både dessa och sonen Lars samt dottern Margareta Biörnstad har lämnat upplysningar i samband med bokens tillkomst. Maud Möller understryker dock att alla värderingar och slutsatser är som författaren formulerade dem.

Biografien har fått goda lovord i pressen, och det är mycket bra att boken blev färdigställt efter författarens död. Dock känns boken något ofärdig. Det finns med en litteraturförteckning, men där nämns inte det arkivmaterial som Möller tydligen haft tillgång till. Ej heller finns där med uppsatser utan den innehåller endast monografier. Sålunda citeras utförligt sid. 96 en uppsats av Per Thullberg, men den är inte medtagen i förteckningen. I motsats till böckerna om Undén och Sandler finns det i den föreliggande boken inga hänvisningar till vilket material och vilken litteratur som författaren bygger de olika kapitlen på.

Vidare är de olika delavsnitten inte alltid sammansmälta. T.ex. berättas *efter* skildringen av Finska vinterkriget om debatten om de svenska frivilliga. Men dessa frivilliginsatser är ju en nödvändig förutsättning för att förstå den upp-piskade stämningen i Sverige under februari 1940 med konserthusmöte och kunglig diktamen till statsrådsprotokoll.

Per Edvin Sköld är givetvis i mycket hög grad värd en biografi. Det är inte bara det att han var riksdagsledamot i 45 år och statsråd i 23. Han var också synnerligen "tung" både som riksdagsledamot och statsråd. Dessutom är han som politikertyp intressant med sitt stora folkbildarpatos och med sin starka anknytning till nykterhetsrörelsen lika väl som till arbetarrörelsen. I tider då politikerrollen blivit devalverad på grund av många politikeres svårigheter att hålla isär det allmännas medel och de egna tillgångarna, då framstår Skölds synnerligen oegennyttiga kamp för det allmänna i ett skimmer.

Det finns en tendens hos Yngve Möller att väl snabbt gå förbi tekniskt besvärliga frågor. Det gäller kommunalskattefrågan, som – vilket Lars I. Andersson belyst – verkligen var viktig under 1920-talet och där Sköld spelade en stor roll, men som behandlas mycket knapphändigt av Möller.

Den största svagheten hos Möller är dock att hans stora biografi i alltför hög grad blivit ett äreminne över den biografierade. Här märks att Möller är historiskt relativt oskolad. Skildringen av Sköld är i stor utsträckning ett porträtt inifrån arbetarrörelsen.

Låt oss dröja vid Skölds tid som försvarsminister. Allmänt säges, att Sköld var mycket stark, mycket duglig som försvarsminister. Men vad menas med att vara en stark försvarsminister? Om därmed enbart avses att departementschefen lyckas få stora anslag till sitt område, då var förvisso Sköld en mycket stark försvarsminister. Däremot finns det många ställningstaganden från Skölds sida som är värda att diskutera.

Överbefälhavaren Thörnell har kritiserats för att han den 4 april 1940 inte bara pläderade för ett huvudalternativ, då det gällde mobilisering inför den tyska faran. Han

gick snabbt över på ett kompromissalternativ. Men vad skall då sägas om försvarsminister Sköld som kraftigt bjöd under också kompromissalternativet, varför Sveriges styrkor den 9 april i hög grad var koncentrerade till finska gränsen uppe i norr.

Den 23 mars 1941 sa Per Edvin Sköld i ett stort tal, att Sverige inte hade "intresse av någondera av de krigförandes seger i det pågående kriget". Detta var i ett läge, då kriget stod mellan Nazityskland och Storbritannien. Möller säger, att detta var modiga ord gentemot Tyskland. Men det var det inte alls. Sköld förnekade demokratins värde gentemot nazismen, och tyskarna tyckte om ett så utslälat neutralt ställningstagande.

Slutligen skall nämnas det påfallande att regeringen och främst då försvarsministern behöll Olof Thörnell som överbefälhavare ända till våren 1944, trots att han var en notorisk Tysklandsvän och synnerligen defaitistisk inför den tyska krigsmakten. Thörnell var en svår olycka för den svenska neutralitetspolitiken, vilket framför allt demonstrerades, då han pläderade för att Sverige 1941 skulle gå ut i kriget mot Sovjetunionen på Finlands och Nazitysklands sida.

S.O.

Bo Huldt och Klaus-Richard Böhme, red. *Vårstormar. 1944. – Krigsslutet skönjes*. Probus förlag. Stockholm 1995. 277 s.

I februari 1945 sammanfattade Sir Victor Mallet, brittisk minister i Stockholm under det andra världskriget, den inrikes- och utrikespolitiska utvecklingen i Sverige under 1944 i en "Political Review", som sändes till Foreign Office i London. Däri framhölls mycket starkt den omläggning av den utrikespolitiska kursen som inträffat i Sverige, särskilt efter de allierades framgångsrika landstigning i Normandie i juni 1944: "The political review of Sweden for 1943 ended with a prophecy that, if Finland could be got out of the war, Sweden might yet abandon her doctrinal neutrality and become, in effect, a 'non-belligerent'. At the end of 1944 Sweden's 'non-belligerency' had almost become a fact" (FO 371/48015, Public Record Office, London). Stämmer detta? Var svensk utrikespolitik under 1944 verkligen utpräglad proallierad?

För sju år sedan – 1989 – inledde den Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan i Stockholm på initiativ av överste Bo Hugemark utgivningen av en serie "årsböcker" om det andra världskriget. Föreliggande arbete, "Vårstormar", är det sjätte i serien och behandlar utvecklingen under det dramatiska året 1944. Det är en högtintressant bok skriven av experter. I nio fristående artiklar behandlas ingående och på grundval av ett omfattande källmaterial i svenska och utländska arkiv svensk utrikespolitik, underrättelseverksamhet, militär planläggning, försvarspropaganda m.m. Författare är: Björn Gäfvert, Kent Zetterberg, Wilhelm M. Carlgren, Lars Ericson, Leif Leifland, Thomas Roth, Stellan Bojerud, Göran Andolf och Klaus-Richard Böhme.

Kent Zetterberg framhåller i sin uppsats om Sveriges säkerhetspolitiska läge att Tyskland fr.o.m. sommaren 1944 inte var något reellt militärt hot mot Sverige. Då hade den svenska regeringen redan börjat "putsas västfasaden" genom att i april samma år avpolletera den omstridde och svage ÖB general Olof Thörnell och ersätta honom med Helge Jung. Hösten 1943 hade cheferna för inrikes- och utrikesavdelningarna i Försvarsstabens sektion II avlägsnats. Denna utrensning – Zetterberg använder eufemismerna "förynelse" och "föryngring" – av protyska och defaitistiska element inom den centrala militärbyråkratien förbättrade otvivelaktigt Sveriges skamfilade anseende i de allierades ögon.

Lars Ericson behandlar den militära underrättelseverksamhet som Sverige bedrev i Balticum. Med Gotland som huvudbas transporterade den s.k. C-byrån i Försvarsstabens sektion II med fiskebåtar baltiska flyktingar som agenter till sina hemländer för underrättelseinhämtning åt det svenska försvaret. Den första "resan" ägde rum i december 1943 och planerades och finansierades av de brittiska och amerikanska

underrättelsetjänsterna, SIS respektive OSS (CIA:s föregångare). Ericson går inte närmare in på detta samarbete eftersom det inte lämnat några spår i det svenska källmaterialet. Det bör dock framhållas att den svenska militära underrättelsetjänsten vid denna tid leddes av militärer med klara sympatier för de allierade, nämligen kommandör Daniel Landquist och major Carl Petersén.

Totalt genomförde C-byrån minst 64 "resor" till de baltiska staterna, den sista i mars 1945. Eftersom huvuddelen av operationerna ägde rum *före* september 1944 drar Ericson slutsatsen att de i huvudsak riktade sig mot Nazityskland. Det svenska underrättelseintresset gällde "eventuella indikationer på tyska planer på angrepp mot svenskt territorium för att säkra återtagandet i öster". Spionaget var således inte – som senare under det kalla kriget – primärt riktat mot Sovjetunionen.

Göran Andolf behandlar de internerade tyska och brittiska flygarna i Sverige 1943–44. Formellt tillämpade Sverige den s.k. reciprocitetsprincipen. De krigförande skulle behandlas opartiskt: lika många internerade flygare på båda sidor skulle frisläppas samtidigt. Under 1944 urholkades principen radikalt till de allierades fördel. Sverige frigav hundratals allierade flygare "i förskott". Dessutom frigavs tio allierade flygare för varje återlämnat tyskt flygplan. Det senare gynnade britterna, vars plan ofta var totalförstörda; de fick loss stridserfarna jaktplanspiloter och bombplansbesättningar medan tyskarna fick hålla till godo med skol- och transportflygplan av begränsat militärt värde. På svensk sida använde man också brittiska flygare som kompensationsobjekt. I juni 1944 fick Sverige sålunda köpa 50 eftertraktade moderna radaranläggningar från Storbritannien mot att 75 internerade brittiska flygare frigavs och fick återvända hem.

Det kanske mest intressanta bidraget står f.d. kabinettssekreteraren, numera också eminent historiker, Leif Leifland för. På grundval av otryckt brittiskt källmaterial utreder Leifland vad Sir Victor Mallet avsåg när denne i en rapport till Foreign Office efter Tysklands kapitulation skrev att UD och det svenska flygvapnet hade hjälpt Royal Air Force (RAF) i åtskilliga "secret matters not so far disclosed". I augusti 1944 tillät utrikesminister Christian Günther helt i strid mot neutralitetens krav britterna att upprätta en hemlig signalspanningsstation i Ottenby på Öland för avlyssning av radio-signalerna från tyska försöksuppskjutningar av V2-raketer i Peenemünde i Nordtyskland. Några månader senare gav den probrittiske kabinettssekreteraren, Erik Boheman, sitt tysta medgivande till att en brittisk flygledningsstation placerades på konsulatet i Malmö för precisionsnavigering av brittiskt bombflyg mot mål i norra Tyskland.

Enligt Leifland gjorde Günther och Boheman dessa neutralitetsstridiga eftergifter på eget bevåg, utan att vare sig rådfråga eller informera regeringen, något som ställer beslutsprocessen i det krigstida Stockholm i ett intressant ljus. Bakom medgivandena spårar Leifland en strävan att skapa goodwill och meritera Sverige för en bättre behandling politiskt, ekonomiskt och på andra sätt efter kriget. Det stämmer säkert. Men vad gäller Bohemans "enmansshow" visar annat brittiskt aktmaterial (i FO 371/48024) att även andra faktorer kan ha spelat en roll. I december 1944 planerade nämligen det brittiska flygministeriet och Foreign Office att försöka fördröja leveransen av 50 Mustang-jaktplan (som Sverige köpt i USA som kompensation för frisläppandet av 350 internerade amerikanska flygare), om förslaget om en hemlig radaranläggning i Sydsverige avvisades.

Till slut: Flera av bidragen i "Vårstormar" bekräftar sålunda direkt eller indirekt Mallets inledningsvis citerade bedömning i "Political Review for the Year 1944". Trots att Sverige påstod sig föra en strikt neutralitetspolitik var landet under andra halvåret 1944 kraftigt på drift mot det allierade lägret. Till detta kom att höga militärer och tjänstemän i UD hade klara antityska eller proallierade sympatier. Därmed bidrar "Vårstormar" till att nyansera den traditionella uppfattningen att Sverige efter 1942 visserligen förde "en mera balanserad" utrikespolitik gentemot de krigförande men att eftergifterna till de allierade var avsevärt mindre än dem som beviljats Nazityskland 1940–42.

Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*. Förlaget Morgonrodnad. Lund 1995. 180 s.

Under andra världskriget sökte nära 200.000 flyktingar skydd i det neutrala Sverige undan politisk terror och krigets färor. Det är en imponerande siffra med tanke på mellankrigstidens restriktiva invandrings- och flyktingpolitik. Den 19 maj 1945 – bara någon vecka efter krigsslutet i Europa – förutspådde tidningen *Arbetet* att Sverige skulle komma att få ett "legendariskt rykte" i omvärlden för sin flyktingpolitik. Men hur liberal var egentligen flyktingpolitiken? Och hur behandlades flyktingarna?

I sin välskrivna bok "På tröskeln till folkhemmet" riktar lundahistorikern Lars Olsson sökarljuset mot dem som anlände till Sverige i krigets slutskede: balter och polacker. Till skillnad från balterna som ofta flydde familjevis bestod polackerna huvudsakligen av kvinnor. De hade förts till Sverige från nazistiska koncentrations- och slavarbetsläger dels genom den s.k. Bernadotteexpeditionen ("de vita bussarna") våren 1945, dels genom förmedling av FN-organet UNRRA sommaren samma år. Polackerna var repatriandi, inte flyktingar. De förväntades m.a.o. återvända till Polen sedan de återhämtat sig från koncentrationslägrens helveten.

Ett viktigt syfte med undersökningen är – skriver Olsson – att granska dessa balters och polackers första möte med det svenska samhällsbygget "i skärningspunkten mellan filantropisk flyktingpolitik och arbetsmarknadspolitik". Strukturerande principer för framställningen är klass, kön och etnicitet. På grundval av otryckt källmaterial från Statens arbetsmarknadskommission (AK), Statens Utlänningskommission (olika lägerarkiv), skånska landsfiskalarkiv m.m. visar Olsson hur centrala och regionala myndigheter med fackföreningsrörelsens goda minne energiskt och med framgång slussade ut balter och polacker som arbetskraft, bl.a. i det skånska jordbruket. Baltiska män blev efter korta jordbruksarbetarekurser ladugårdsskötare och gårdshantverkare, polska kvinnor utnyttjades som tillfällig arbetskraft på betfälten. O.s.v.

Utslussningen av balter började tidigt. Redan i december 1944 skrev AK i ett cirkulär till länsarbetsnämnderna att balterna sannolikt skulle komma att stanna en längre tid i Sverige. Det var därmed ett nationellt intresse att de genom arbete i skogen, på torvmossar och inom jordbruket bidrog till landets energi- och livsmedelsförsörjning samtidigt som de försörjde sig själva. För att uppnå detta använde myndigheterna både hot och belöningar.

De polska f.d. lägerfångarna var repatriandi – de skulle vila upp sig i Sverige under 6 månader var det tänkt – men även de slussades ut i arbetslivet några veckor efter ankomsten. De behövdes nämligen i den skånska betkampanjen våren 1945. Märkligt nog var de inte ovilliga även om visst tvång kan misstänkas. På kort tid anmälde sig 1300 polskar från förläggningar i Sydsvet till arbete på skånska gårdar. En förklaring kan ha varit – påpekar Olsson – den antisemitism som många polacker riktade mot sina judiska landsmän. De senare önskade därför – trots dålig betalning – lämna förläggningarna och bege sig till arbetsläger på betfält i Skåne och Halland.

Det råder ingen tvekan om att balternas och polackernas arbetsinsats var lönsam både för det svenska folkhushållet och de skånska "betpatronerna". Trots detta var främlingsfientliga krafter – då som nu – i full aktivitet, också i den svenska riksdagen. I maj 1944 tillskrev sålunda förste vice talman, högermannen Karl Magnusson i en interpellation flyktingar låg arbetsmoral. Socialminister Gustav Möller blev inte svaret skyldig. Han visade med statistik från AK att anklagelsen var grundlös och påtalade att generella omdömen av denna art kunde legitimera främlingsfientlighet. Anmärkningsvärt tog varken högerledningen eller folkpartiet och bondeförbundet avstånd från Magnusson, skriver Olsson.

Främlingsfientlighet fanns även på bondehåll. I ett brev till AK 1944 sökte en sydsvensk jordbrukare arbetskraft till sin gård. Däri klargjordes mycket tydligt att brevskrivaren "under inga förhållanden (reflekterade) på någon flicka av judisk börd".

Enligt Olsson fanns sådana åsikter säkerligen på sina håll bland arbetare och inom arbetarrörelsen också, ”även om det inte finns någon dokumentation om det”. På denna punkt finns det anledning att komplettera Olssons framställning.

Den 28 september 1945 diskuterade utrikesnämnden i Stockholm huruvida de 6.000 polska judinnor som förts till Sverige för att återhämta sig från koncentrationslägrens fasor skulle få stanna som flyktingar med tanke på att antisemitiska stämningar ännu existerade i Polen. Utrikesminister Östen Undén lät meddela att regeringen vid en beredning beslutat att låta dem stanna tills vidare och komma ut på den svenska arbetsmarknaden.

Mot detta invände – enligt nämndens memorialprotokoll som förvaras i Riksarkivet – chefredaktören för socialdemokratiska Örebro-Kuriren, andre vice talman Harald Åkerberg: ”Det skulle leda till en icke önskvärd inblandning av judeblod. Vi skulle kunna få anti-semitism i Sverige, vilket vi tidigare varit förskonade ifrån. Det vore bättre att principiellt inställa sig på att judinnorna skulle tillbaka”. Partikamraten Erik Fast, Landstingsförbundets ordförande instämde och undrade, ”vilka konsekvenser judinnornas behållande här skulle få på arbetsmarknaden”. Så visst fanns det antisemitism och främlingsfientlighet också inom arbetarrörelsen, t.o.m. på hög nivå.

De polska judinnorna fick således stanna. De kom härigenom att tillsammans med andra landsmän och civila baltiska flyktingar inlemmas i det återupptagna folkhemsbyggandet efter kriget. Här – 1946 – sätter Olsson punkt. Det är synd. Det hade varit intressant att följa dem in över tröskeln till folkhemmets värme. Hur som helt kan det konstateras att Lars Olsson har öppnat upp ett nytt, spännande och angeläget forskningsområde: den svenska arbetsmarknadspolitikens rötter i det andra världskrigets flyktingmottagande.

Bengt Nilson

Cay Sevón, *Visionen om Europa. Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945–1948*. Bibliotheca Historica, 3. Suomen Historiallinen Seura. Helsingfors 1995. 314 s.

År 1987 publicerade den svenske karriärdiplomaten Ingemar Häggglöf ”Drömmen om Europa”, en briljant redogörelse för det europeiska samarbetets gradvisa framväxt efter det andra världskrigets förödelse. Av den framgår bl.a. att man på svensk sida endast i liten omfattning delade kontinentaleuropéernas storslagna dröm om ett förenat Västeuropa – ett slags Europas Förenta Stater. Det är därför med intresse man tar del av den finska historikern Cay Sevóns doktorsavhandling ”Visionen om Europa”, framlagd vid Helsingfors universitet 1995. Denna behandlar den svenska linjen i frågan om Europas återuppbyggnad under åren 1945–48. Intresset är fokuserat på den svenska regeringens mål, de medel som kom att tillgripas samt hur den internationella omgivningen såg ut.

Med ”vision” menar Sevón att det för ett land med Sveriges ekonomi och historia var naturligt och handelspolitiskt lönsamt att i fredstid prioritera ”en enad värld” (d.v.s. FN) framför neutralitetspolitik. Misslyckades däremot det internationella samarbetet så att blockbildningar uppstod var neutralitetspolitik ”(den) reträttväg som bäst gagnade svenska intressen”. Det var denna ”vision” som påverkade utformningen av Sveriges utrikespolitik under de dramatiska år då det kalla kriget alltmera blev en realitet. Någon svenskt ”dröm” om Europa var det således inte fråga om.

Framställningen bygger på ett imponerande – och med all säkerhet mödosamt – insamlade av uppgifter i svenska, brittiska, ryska, finska, schweiziska och FN-arkiv. De arkiv som givit störst utbyte är svenska UD, Foreign Office i London, FN-organet ECE i Genève samt Gunnar Myrdals, Tage Erlanders och Östen Undéns privatarkiv. På grundval av detta källmaterial och stor förtrogenhet med internationell litteratur och aktuellt forskningsläge granskar Sevón hur Sverige agerade visavi de allierades organisation för hjälp och återuppbyggnad efter kriget (UNRRA), FN:s ekonomiska kommission

för Europa (ECE), Parisorganet CEEC (sedermera OEEC/OECD), den amerikanska marshalladministrationen (ECA) och den europeiska betalningsunionen (EPU). Därutöver redogörs för Sveriges bilaterala handels- och låneförhandlingar med Truman-administrationen åren 1947–48 – vilka var både komplicerade och i stor omfattning en besvikelse – och Sveriges inordnande i det amerikanska hjälpprogrammet för det nödlidande Europa.

Det ekonomiska temat – Europas återuppbyggnad – till trots är det frågan om en traditionell politisk-diplomatisk undersökning. Framställningen störs av en del språk- och korrekturfel och är bitvis så detaljerad att den röda tråden riskerar att försvinna i myllret av fakta. Ett omotiverat stort utrymme – nära 100 sidor – ägnas en episod i det diplomatiska spelet kring Marshallhjälpen, och dessutom sett främst ur Londons horisont. Det gäller frågan huruvida FN genom sin ekonomiska kommission för Europa – ECE – skulle organisera hjälpen eller om ett särskilt organ skulle tillskapas för detta ändamål. De svenska och norska regeringarna förordade ECE. Det samma gjorde FN:s dåvarande generalsekreterare norrmannen Trygve Lie och chefen för ECE, svensken Gunnar Myrdal. På svensk och norsk sida ansåg man att en amerikansk hjälp administrerad av FN skulle motverka tendenser till splittring mellan öst och väst och blockbildning i Europa (Sovjetunionen och dess östeuropeiska satelliter var medlemmar i ECE men stod utanför Parisorganet CEEC). Britter och fransmän fick emellertid igenom sin vilja och OEEC blev ett faktum.

Eftersom utrymmet inte medger något utförligt referat av Sevóns innehållsrika avhandling skall här endast noteras att Sverige fr.o.m. 1945 i kraft av sin starka ekonomi och intakta industriella produktionsapparat i egen regi bidrog till Europas återuppbyggnad genom en storstilad humanitär hjälp, återuppbyggnadskrediter, kommersiella krediter m.m. Efter den svenska hårdvalutakrisen 1947 var detta inte längre möjligt. Sverige behövde dollar och tvingades därför – om än motvilligt – inordna sig i det västeuropeiska återuppbyggnadsprogram som Marshallplanen signalerade.

Det kan avslutningsvis konstateras att Cay Sevóns undersökning trots vissa brister väl fyller en plats bland referenslitteraturen beträffande Sveriges gradvisa närmande till Västeuropa efter det andra världskriget.

Bengt Nilson